

Buda és Pest városképe az idegen utazások irodalmában.

I. Útleírás és helytörténet.

A történeti szemlélet alapvetése állandó folyamat. Ennek következménye, hogy a történeti tényezők értékelése folyton tartó változásokon megy át. A történetírás ezeknek a változásoknak szem előtt tartásával időről-időre megkísérli, hogy rögzítse a változások bizonyos állandósulásra számot tartó eredményeit, és kimutatja, hogy az egyes korszakok eseményei és alakulásai miben különböznek egész szellemi, gazdasági és szociális strukturájukban egymástól. Megismertet egyszersmind azokkal az uralkodó áramlatokkal, amelyek időről-időre a történések irányításában közre játszottak.

A szellemi élet előkészíti e változásokat, majd ezeknek okát mutatja, és magyarázza őket. Alakulásukat az emberi szellem egész területén figyelemmel kísérhetjük, elégséges magyarázatuk azonban sokkal összetettebb folyamat eredménye, semhogy azt maradék nélkül kimutathatnók. Az egyes történeti tényezők értékelésének előtérbe jutásával, az analitikus történeti ismeretanyag folyamatos kibővülésével és nem utolsó sorban a szemlélet intenzitásának fejlődésével azonban lényeges pontokban fejlődik a történeti multtól való felfogásunk. Kétségtelen, hogy minden kor gondolkodása változást jelent az előzőhöz képest. Ezek a változások a fejlődés irányát határozzák meg. A változásokat azonban a tárgyilagos tudományos szemlélet mellett ma már nem haladásnak, hanem fejlődésnek nevezzük, hiszen tudjuk, hogy például mennyire kétséges a mai, a tőke és technika által emelkedésre serkentett civilizatorikus kultúra és e kultúra minden tényezőjének értéke az előző korszakok sokkal bensőbb életformáinak ma már szinte nyomtalanul eltűnt értékeivel szemben.

A fizikai valóságban minél kisebb területre sűrűsítjük tárgylencsénk sugarait, annál intenzívebben megvilágított vizsgálati felületen dolgozhatunk. Bár a fizikai törvények a szellemi élet területére csak részben alkalmazhatók, bizonyos, hogy minél homogénebb életfeltételek között működő közület alakulását tesszük vizsgálatunk tárgyává, annál valóság-szerűbb történeti kép kialakítására van lehetőségünk. A helytörténet elsősorban a közület saját életfunkciói alapján határozható meg és ezért a helytörténetírásnak első feladata, hogy a közületet a maga sajátos működésének kereteiben és eszközeiben, helyi statikus és dinamikus népi működésében mutassa be. De miként a fizika világa törvényszerűségeinek kutatásában szükséges a környezet fizikai tényezőinek ismerete is, úgy a

társadalom fejlődése sem határozható meg csupán azon életjelenségek alapján, amelyek között a vizsgált közület életét éli. A helytörténet alakulásának tényezői között sok olyan elem van, amely a közületet bizonyos tekintetben nagyobb népi egységek: megye, állam függvényévé teszi. Ebből világos, mily fontos szerepe van az államtörténetnek a közület történetének alakulásában. A helyi közület fizikai tényezőit, továbbá a táji adottságokat, azoknak történetformáló erőit, azután egy meghatározott földrajzi egység és a rajta élő nép viszonyának képét a mai szellemtudomány főként szociológiai és irodalmi tényezőkből vezetve le, vizsgálat tárgyává teszi.¹⁾ A falukutatás ma a táji szempont érvényesítését követeli, abból a felismerésből indulva ki, hogy a falu nem kultúregység. Az egyes különleges helyi tényezők tulajdonképpen ugyanazon tájkultúrának valamely rendkívüli történeti elemmel kibővült változatai. Egy közösség társadalmi képének megértésénél és megrajzolásánál csak oly egyetemes hatású tényezők a lényegesek, amelyek a közösség életét lényeges fejlődésében befolyásolták.²⁾ A fizikai és társadalmi adottságokon kívül a szellemi erőnek a helyi műveltség alakulásában, az emberi társas közületek formáinak meghatározásában is elsősorú fontossága van. A korszellem a szó mindennapi értelmében is minden korszak minden alkotására csalhatatlan bélyeget üt. A stílusjelleg ma már nemcsak a képzőművészeti alkotások formai meghatározására szolgál, hanem belső tartalommal telített életformát jelent, amely minden korszak életjelenségeinek minden megnyilvánulásában kimutatható.

A helytörténet forrásainak értékelése szorosan összefügg a szellemtudományok terén történt nagy átalakulással. Itt is érvényesül az új szemléleti módszer, amely a hely történetét tulajdonképpen a szellemi élet történetévé akarja kiépíteni azáltal, hogy keresi a nagy összefüggéseket, megrajzolja a fejlődési vonalakat és ezeket a kor és a hely történetébe állítja. A legsúlyosabb probléma ezen a területen is a módszer kérdése és speciális magyar talajon itt is jellemző, hogy az elméleti megalapozás megelőzte a szélesebb körű konkrét helytörténeti munkát. Addig is, amíg a helytörténeti munkának az új szemléleti módszerrel megalkotott szintézisei a múlt század végétől kezdve kiadott pozitivisták monografiák ellensúlyozásaként nagy sorozatokban napvilágot látnának, bizonyos, hogy a szellemi fejlődés széleskörű, gazdag szemléleti területen felépített vonalát csak a legszigorúbb adatszerűsége alapján lehet történeti képbe összefoglalni. Míg ugyanis a pozitívizmus csak a forrásokban mutatkozó konkrét történeti adatok hű visszaadására és abban az individuális adottságok pontos részletekig menő rajzára helyezte a súlyt, de nem jutott el az összefüggések és analógiák nagy tanulságainak ismeretéig, addig a szellemtörténet éppen széleskörű vizsgálódási fölületével egy valóságosabb, élettel és szellemi tartalommal jobban telített történelmi kép kialakításán fáradozik.

Tanulmányunkban a helytörténetírásnak azon forrásaival foglalkozunk, amelyek egy hazai helynek az idegen népek szemüvegén át mutatózó változásait adják elő és amelyeket a hely elmúlt élete idegen anyagban mutatkozó vetületének nevezhetnénk. A források e nagy területe magában foglalja valamely hazai közületről a külföld egész irodalmában található minden utalást, az enciklopédikus munkáktól kezdve a szépirodalom

minden műfajáig. Elsősorban természetesen a speciális céllal készült általános történeti és geográfiai munkák kerülhetnek tárgyalásra, de helytörténeti szempontból sokkal nagyobb jelentősége van a tárgyuk és céljuk szempontjából szorosan körül nem határolható és a közölt ismeretanyag szempontjából sokszor szubjektív-enciklopédikus jellegű útleírásoknak, itinerariumoknak. Maga a műfaj különben az irodalommal egyidős és éppen hazánk története szempontjából is már az ókori itinerariumok jelentősége kétségen felül áll. Látszólag a helytörténetírás szempontjából egészen másodrendű kérdés a hely történetétől távolálló, annak alakulásában részt nem vett tényezők véleménye, mert hiszen a közület élete független mások felfogásától. Igen, de az útleírások nem is azzal a céllal készültek, hogy a bennük tárgyalt közületekre hatással legyenek. Céljuk legtöbbször csak az életjelenségek megfigyelése, a tapasztalt tények megrögzítése. Mindezek, bármily viszonylagos értékűek, sokszor épp azokra a jelenségekre mutatnak rá, amelyek bizonyos hely szokásait másokétól megkülönböztetik. Vannak azután oly útleírások is, amelyek mögött messze menő politikai vagy gazdasági célok húzódnak meg. Kétségtelen továbbá, hogy az idegen megfigyelők szemléletét a tájékozatlanság, a tények történeti kialakulásának nem ismerése, vagy helytelen értelmezése sokszor téves következtetésekre ragadja, sokszor viszont a helyi szokásoknak más népekéivel való egybevetése tárgyilagosabb ítéleteket eredményezhet, mint a helyi megfigyelő sokszor elfogult állásfoglalása. Az útleírások történeti értékének vizsgálatánál első szempont, vajjon a közlés szerzője megfigyeléseiben mennyire érvényesítette kora felfogását, nyújt-e olyan megfigyeléseket, amelyeknek egyéni jellege van, vagy látjuk-e, hogy felfogásában oly közülethez tartozik, amely törvényszerűséget sejtet és amely magában a korban tudatos differenciáló tényező. A táji és népi karakter lényeges problémáinak korszerű felfogása, a kérdésekre való tudatos ráeszmélés, amely tájékozott, képzett értelmet tételez fel, nem minden útleíró sajátja. A társadalmi differenciálódás kategóriáinak fölismerése, ennek történeti háttere és helyi vetülete, a helyi szokásokban mutatkozó sajátos, individuális elem még azok a szempontok, melyek az utazó megfigyeléseit értékessé teszik.

Történetírásunk különösen a XV—XVII. századra vonatkozó irodalom felhasználásában sokszor egyéb forrás hiányában behatóan foglalkozott helytörténeti vonatkozásokban is az útleírásokban rejlő adatokkal. Buda török korszakának története például el sem képzelhető az útleírások irodalma nélkül és láttuk legutóbb az esztergomi vár nagyszerű maradványainak föltárásánál, mily nagyértékű, pontos és sokszor egész részletekbe menő útmutatással szolgáltak az útleírások. Ennek az irodalomnak nagy része van a magyar városokra és általában a magyarságra vonatkozó idegen közvélemény kialakításában is. A XVI—XVII. század állandó háborús légkörének középpontja Magyarország. A keletre irányuló és rendszerint Magyarországot is érintő utazások szinte végnélküli sora egyre szélesebbé teszi azokat a vándorutakat, amelyeken a török elleni harcokra, vagy a harcok színhelye mentén vonuló zsoldosok, kalandorok, utazók saját szemükkel ismerik meg az országot és hazájukba visszatérve hírt visznek az eddig ismeretlen, vagy alig ismert magyar föld exotikum számba

menő csodáiról. Így lesz Magyarország a nyugati kalandorok vándorútja, amelyen csodálatos dolgok és események halmozódnak.³⁾

Újabb irodalmunk a szellemtörténeti módszer által inaugurált nagy összefüggések megrajzolásának szolgálatában éppen e korszakra vonatkozólag nagy buzgalommal kutatja fel azokat az irodalmi forrásokat is, amelyek a hazánkról alkotott európai közvélemény kialakulására jellemzőek. A kutatási terület már a XVI—XVII. században is nagyon széles. Beletartozik maguknak a műveknek elemzése mellett mindaz, ami az írókat megfigyelésre, ennek közlésére, valamint a mű kiadására indította. Beletartozik az író felkészültségének, műveltségének, társadalmi helyzetének, kora társadalmi, szellemi és gazdasági állásfoglalásának ismerete és ezekkel szemben az író egyéni felfogása is. Beletartozik továbbá az utazás irányainak, valamint technikájának mint műveltségalkotó tényezőknek ismerete is. Ezeknek és a velük összefüggő részlettényezőknek vizsgálata oly sokrétű feladat és annyi problémát vet fel, mint maga az élet. Annál nehezebben áttekinthetők, minél közelebb jutunk a mai korhoz. Épp ez utóbbi körülmény magyarázza meg, miért oly hiányos a Magyarországra vonatkozó útleírásoknak behatóbb vizsgálata a XVIII. és XIX. századra vonatkozólag, amikor már egyéb források is kimeríthetetlen bőségben állnak a kutatás rendelkezésére. Egész különleges helyzetben van e korszakra vonatkozólag helytörténetírásunk, hiszen eddig még szinte nem is bolygatott kutatási területeken kell áthaladnia, hogy megközelítse azt a történeti eseményt, amelyet a szellemtörténeti szintézis követelményei elébe állítanak.

A korszak kevésbé ismert helytörténeti forrásainak területébe tartozik az útleírások irodalma is, nagyrészt még fel nem dolgozott, közvetlen vagy közvetett helytörténeti anyagával. Irodalmunkban Szamota⁴⁾ volt az első, aki az útleírások irodalmának jelentőségére a figyelmet föl hívta és közismert munkájával az volt a célja, hogy a hazánk felé irányuló idegen utazások irodalmából az ország különféle vidékeit a történelmi korok és századok változásain át mutassa be. A szemelvényes és nem egész pontos fordítások eme gyűjteménye ma is egyedül áll irodalmunkban. A budapesti utazásokról legutóbb Waldapfel Imre tanulságos szemelvényeket gyűjtött össze⁵⁾ és a hely kultusza szolgálatába állított műve követésre méltó tetszetős formában illusztrálja azt a gazdag irodalmat, amely helytörténetünk számára az útleírásokban kínálkozik. Ama nagy területen, amelyet az útleírások a XVIII. és XIX. században képviselnek, mi is néhány szemelvényt akarunk szolgálni Buda és Pest multjának egyik legérdekesebb és a főváros mai kialakulása szempontjából legfontosabb korszakából, a XVIII. század utolsó évtizedétől a XIX. század negyvenes évéig terjedő évtizedekből. Hogy megismerjük azokat a tényezőket, amelyek a XVIII—XIX. századi utazó és tájleíró érdeklődését fölkellették, fantáziáját foglalkoztatták, meg kell ismerkednünk a kor utazóinak típusaival.

Ha azokat a célokat kutatjuk, amelyek a XVIII—XIX. századi embert utazásra készítették, elsősorban is az intellektus lelki erejére kell rámutatnunk.⁷⁾ Ez az az erő, amely a XVI. és XVII. század utazási emlékiratait is áthatja, még abban az időben, amikor az utazási művek hosszú címeikkel az országok szokásaira, vallására, kormányzati módjára, keres-

kedelmére és művészetére vonatkozó megfigyeléseket ígérnek az olvasó számára. De most már az útleírókban nem az előző századok sokszor kritika nélküli adatgyűjtő polihisztoraival találkozunk, hanem a történeti ismereteket, társadalmi szokásokat és művészeti élményeket kereső művelt emberekkel. A tudásszomj a mozgató ereje a nem hivatásos utazásoknak is. Ezek inkább a későbbi évtizedek tudományos expedícióihoz hasonlítanak. Mit látott a XVIII—XIX. századi utazó a természetben, a tájban, milyen megfigyelésekre összpontosította képzeletét? A földművelést bálványozó XVIII. század, a fiziokrata gondolkodás idején nemcsak esztétikailag nem tudta a különféle tájakszépsegeit élvezni, hanem a természetet, mint a termékenység ellentétét, amelyet az embernek még nem sikerült uralma alá hajtania, egyenesen borzalmasnak nevezte. A német, francia és angol utazók is csak akkor találnak e korban tetszetős kifejezést, ha termékeny vidéket látnak, olyan természetet, amelyet az emberi kéz formált, olyan vidéket, amelyből az emberiség számára hasznos termékek kerülnek ki. A képzőművészet alkotásainak szemlélete szinte teljesen kikapcsolódik a XVIII. századi utas szempontjaiból és legföljebb mint a hely kuriózuma, mint pl. Budán a török kor emlékei, gyakorol az utasra vonzóerőt. Ami a középkor képzőművészeti emlékeit illeti, a XVIII. század utasai közönyösen, sőt lenézéssel haladtak el oly művészeti kincsek mellett, amelyeket a mai kor a legnagyobb értékek közé sorol.⁸⁾

A napoleoni háborúk befejezése után főként angol utasok árasztják el a nagy utazásoknak azóta is legdivatosabb helyeit: Svájcot és Olaszországot. Ezekben az utasokban az utazási vágy új rúgói is észrevehetőek. Most már nemcsak az értelem keres táplálóanyagot az utazásban, hanem az érzelm is új szenzációk felé tör. A kifejezett romantika ideje ez, szemben a múlt század epizódyszerű korai romantikájával. A romantika antiintellektualizmusa mint mindenben, úgy az utazási vágy tekintetében is visszahatás a fölvilágosodás századával szemben. Más szemmel látják az emberek a természetet és a helyi kulturális jelenségeket egyaránt, mint a régi racionalista utazók. Az enciklopédikus tudás bővítésének célkitűzése helyébe lépett a hely sajátos jellegének a helyszínen való átélése, az idegen táj hangulatával való harmónia keresése. Ezek a motívumok az utazók számát is megnövelték, bár az utazás társadalmi összetétele nagyjában a régihez hasonló maradt: az utazásban intellektuális élményt kereső utazók száma azért változatlanul nagy, de az arisztokratikus utazók száma emelkedik az új társadalmi felfogás hatása alatt. Nálunk, míg Széchényi Ferenc gróf a XVIII. századbéli mágnás gondolkodásával és fölkészülésével kel útra és tanulmányutat tesz azért, hogy kultúráját gyarapítsa, fia István az új nemzedék ingereket kereső, a világban is önmagát hajszólo útjait folytatja. A nyugtalanság úzi, a belső láz és nem a céltudatosság. Az arisztokratikus és intellektuális utazók laza útvonala csak a XIX. század közepe táján alakul széles folyammá. Az új utazótömegek azután a kapitalizmus által meggazdagodott polgárság köréből kerülnek ki. Az új vagyonok gyökeresen átalakítják az életformát és az új gazdagok igyekeznek átvenni a születési és szellemi arisztokrácia szokásait az utazásban is.⁹⁾

Goethe a Wilhelm Meisters Wanderjahre-ban¹⁰⁾ szinte tudományosan osztályozza az utazásokat és céljaik szerint 16 kategóriába osztja őket.

Ha ezeknek a kategóriáknak keretében kíséreljük meg osztályozni a hazánk felé irányuló utazásokat, meg kell állapítanunk, hogy túlnyomóan a hivatásszerű gazdasági céllal megfordult iparosok vagy kereskedők teszik a nálunk megfordult idegenek nagy részét, akiknek idegen földön való tartózkodása csak legfeljebb a céhkönyvek lapjain hagyott nyomot. Hazánk nem esett a szentimentális rajongók, sem a kiváltságosak grand tour-útvonalába. Még ha csábították volna is az idegeneket a hazai táj szépségei, a kormány politikai intenciói megnehezítették minden utazó számára a Magyarországon való szabad járás-kelést. Az első magyar idegenforgalmi nyomtatvány¹¹⁾ meglátva az utazások arisztokratikus jellegét, javaslatot tesz, miképpen lehetne Magyarország felé nagyobb idegenforgalmat terelni, mert hiszen ha művészeti csodáink nincsenek is, de vannak történelmi nevezetességű helyeink, bányavárosaink, hegyeink, fürdőink, jó boraink és lóversenyeink. Amikor annak okát kutatja, hogy miért oly szegény az ország idegenforgalma, helyesen állapítja meg, hogy míg a többi kormány tárt kapukkal várja az idegeneket, addig nálunk kimondott rendészeti elv a külföldiek távoltage. Kínai módra őrizzük határainkat és egyedül Bécs a szabad kikötő, ahol az idegen pénzt hagyhatja. Hogy mit akar ezzel a kormány, azt könnyű kitalálni: fél a demokratikus elvek elterjedésétől. Pedig egy országban sem tudnak politikai agitátorok oly kevés eredményt felmutatni, mint nálunk. Az üdülés és az idegen tájakért való szentimentális rajongás alig jöhet számba a hazánk felé irányuló külföldi utasforgalomban. Az itt megforduló idegenek, akik úti élményeiket irodalmi formában is összefoglalták, vagy a távolabbi földrészekre irányuló utazások átmenő állomásaként fordultak meg a hazai tájakon, vagy pedig bevallott, vagy be nem vallott politikai és gazdasági tájékozódás céljából keresték föl a magyar földet.

A nagyobb földterületek leírását magába foglaló útleírási művekben az egy helyre, a mi esetünkben Budára, Pestre és környékére vonatkozó közlések ismertetésénél sokszor korlátozott képet nyerünk mind az utazó egyéniségéről, mind pedig megfigyeléseinek szempontjairól. Sokszor a hazai tájakra és a helyi műveltségre vonatkozó legjellemzőbb megfigyeléseit vagy műve bevezető részeiben, vagy egy másik hely ismertetésével kapcsolatban mondja el. Viszont Buda fekvése és történelmi multja miatt a magyarországi utazó érdeklődését felkelti akkor is, ha régi fényét és a török korszakban játszott központi szerepét még nem nyerte is vissza. A XVIII. század végén megfordult utazók azonban már szinte kivétel nélkül megállapítják, hogy Buda és különösen Pest mily rohamos fejlődés alatt áll és természetesnek látják II. Józsefnek azt az intézkedését, hogy a kormányzókat Budára helyezte át.

A század utolsó évtizedéből már sok utazóról tudunk, akik Budán és Pesten megfordultak és a két városról hosszabb-rövidebb leírásaikban megemlékeznek. A XVIII. század végén a legnevezetesebbek ezek között Townson (1793) és Hofmansegg (1793), akikre azonban éppen közismert voltuk miatt tanulmányunkban nem térünk ki. Az a nyolc utazó, akivel most foglalkozni kívánunk, egytől-egyig nálunk személyük szerint is az alig ismert, vagy egyáltalán nem ismert utazók közé tartozik és többnél közülük nem is volt módunk, hogy a munkájukban rejlő adatokon kívül

személyüket és működésüket is részletesebb adatokkal világítsuk meg. Lássuk most őket utazásaik idejének sorrendjében.

1790 október 30-án érkezik Budára *Seipp Kristóf* a pozsonyi színház volt igazgatója, a kor kispolgári intellektusának egyik tipikus, de alig ismert képviselője. Seipp Németországban különféle vándorszíntársulatok tagja volt. Tudjuk róla, hogy 1768-ban Erfurtban működött és 1774-ben érkezett egy vándor-színtársulattal Pozsonyba. 1785-ben Pozsonyban és Lipcsében egy ötfelvonásos szomorújátékot írt, 1788-ban pedig Nagyszébenben, a Hochmeister Márton által épített színházban lépett fel társulatával. Morvaországi, sziléziai, magyar- és erdélyországi utazásairól szóló könyve Frankfurtban és Lipcsében 1793-ban jelent meg névtelenül három részben.¹²⁾ Seipp ez utóbbi művében világos látással, széleskörű szemléleti felületen kívül világnézeti állásfoglalásáról is érdekes adatokat hagyott ránk. Seipp Montaigne késői követője, aki az erkölcsi magatartáshoz elégségesnek tartja, ha az embert a helyes önismeret vezérli. Eszménye az autonóm ember, aki saját erejéből boldogul. Előszavában részletesen kifejti, hogy mindarról, amit elmond, nem meri állítani, hogy betűszerint igaz. Ő azt beszéli el, amit látott, ami megtörtént és amiket a megtörténtekről gondol. Hogy azután helyesen látott és ítelt-e, annak elbírálását átengedi oly embereknek, akik azokat szintén látták, a látottakról hasonlóan gondolkodnak és esetleg a megtörtént dolgokkal ismerősebbek. A valóság képe úgy alakul ki, ha mások is közlik gondolataikat. Idézi Montaignet, aki azt mondja, hogy ő előadja véleményét tekintet nélkül arra, hogy az helyes-e vagy nem, mert csak azok számára nyilvánítja, akik az ő véleményén vannak. Az utazás alkalmával szerzett tapasztalatok földolgozására vonatkozólag Seipp megjegyzi, hogy útközben nincs arra ideje, hogy a dolgokat, amelyeket lát, alaposan megvizsgálja. Gondolatait csak följegyzi és följegyzéseit tárcájába helyezi. Eddigi tapasztalata arról győzi meg, hogy nem merészel sokat, ha ítéletét az olvasó elé bocsátja. Mert nyolc évvel ezelőtt is így tett és nem érte gáncs. Seipp hangsúlyozza, hogy Magyarországon hivatása következtében utazik. Ha kedvező szerencse más országokba is elvinné, tapasztalatait akkor is megjegyeznél, anélkül azonban, hogy véleményét másokkal is közölné. Mert ott tudós, tapasztalt emberek utaznak, akiknek fölkészültségével nem mérheti magát össze.

1791 január 1-én indul Bécsből Konstantinápolyba egy *francia nyelvű útleírást* tartalmazó könyv szerzője,¹³⁾ akinek személyét nem sikerült megállapítanunk. Tisztán intellektuális érdeklődéssel néz körül Budán és Pesten és megfigyeléseit tömören, tömönatokban közli. Szigorú tárgyilagossága mellett saját magáról csak azt árulja el, hogy a gazdasági és tudományos élet egyaránt érdekli és emellett erős gyakorlatias érzéke is van.

William Hunter 1792 február 13-án indul el Londonból keleteurópai útjára. Levélformában közölt útleírása 1796-ban jelent meg.¹⁴⁾ Leveleit Elizához intézi, aki a naplószerű levelek tartalma után ítélve valószínűleg képzelt személy. Előszavában megemlíti, hogy az okok, amelyek útleírásának megjelenését eddig hátráltatták és amelyek most annak kiadására készítetik, oly csekély jelentőségűek, hogy azoknak elmondásával

sem olvasóinak, sem saját magának idejét elvenni nem akarja. Csak azt jegyzi meg, hogy azoknak a helyeknek leírása, amelyekről levelei keltezve vannak, néhány jelentéktelen változást leszámítva ugyanabban a formában készült, ahogyan itt megjelenik. Tekintettel tanító jellegükre, szigorúan az igazságot tartotta szem előtt, amelyre részint saját megfigyelései, részint másoktól szerzett fölvilágosítások útján jutott. Reá nézve mindig bosszantó volt, ha az utazó, akivel szemben idegen országok lakosai udvariasak voltak, hálából valótlan dolgokat közöl róluk és hajlamos arra, hogy túlzásaik által megtévesztesse magát. E nyilatkozatok után kijelenti, ha valaki észrevenné, hogy mégis helytelenül adott vissza valami megfigyelést, akkor az olvasók jóakarátát kéri, abból indulva ki, hogy még a legélesebb szemű megfigyelőnél is előfordulnak tévedések és ezeket nem a szándékos rosszakaratnak kell tulajdonítani.

A dán származású, hányatott életű és állítólag *Reichardt* nevű utazó személyéről szintén alig tudunk valamit. Levélalakban közölt uti- naplóját 1807 és 1809 között tett útjáról 1812-ben adták ki.¹⁵⁾ Mint a kiadó megjegyzi, benne az olvasó egy tiszta és bátor jellem megnyilatkozásait olvashatja, aki mindenütt az igazságot, a valódi humanitást kereste, és egész életét az északi népek érdekeinek szolgálatába állította. A mindent irányító sors azonban kora ifjúságában Frigyes porosz király országába vezette, ahol első nevelését és katonai kiképzését is kapta. Poroszországért küzdött és vérezett is, és azokban a levelekben, amelyeket porosz barátaihoz intézett, maga is mint porosz beszél. Életében azonban gyökeres változást idézett elő az északi államok küzdelme. A politikai feszültség eltávolította őt pályájáról és arra kényszerítette, hogy hazája érdekében a küzdők sorába álljon. A háborúban hősi halált halt. Kézirati hagyatéka, amely később került barátja kezébe, époly szerencsétlen sorsú volt, mint maga a szerző. A kiadó nem okolja meg, hogy mily nehézségekkel küzdött a kézirat kiadása alkalmával, csak éppen utal rájuk. Megjegyzi még, hogy irományai között érdekes levelezést talált egy olasz ember tollából, akit alapos okoknál fogva a genuai marchese Riccardo Doriának tartanak; ez régebben hosszú ideig élt Délnémetországban.

Michel J. Quin-ben hasonlóan titokzatos egyéniséggel van dolgunk.

Az angol származású Quin személyéről mit sem tudunk. A szerző 1834 végén indult el Párizsból és dunai útjának idején a nyugateurópaiak előtt kevésbé látogatott népek ismertetésére törekedett.¹⁶⁾ Mint fordítója megjegyzi, előadásában a megfigyelések módja kelti fel az érdeklődést. Gondosan elkerüli, hogy ismétlje azokat a részleteket, amelyek már ismerősek egyéb útleírásokból. Quin művelt szellem. Ha olyan vidékeken utazik, amelyeket régi költők vagy írók tettek híressé, szellemesen utal ezekre a leírásokra és nem egyszer kiváló ízlésnek és alapos megfigyelésnek bizonyosságát adja. Ama fontos események hatása alatt, amelyek Kelet-Európában lejátszódtak, a szerző szemét Kelet felé fordítva, főként azokkal szemben fejezi ki együttérzését, akik nemzetük karakterének megnemesítésén és sorsuk javításán fáradoztak. Mint történelmet tanult ember, akinek tanultságát gyakorlati tapasztalatok kísérik, nem hagyja magát elvakíttatni a rendszerektől, amelyek megtévesztő csillogással a közvélemény visszhangjára vannak alapítva. Az ő kívánsága, hogy a jó

valósuljon meg. De tudja, hogy ez nem az erőszakos változtatás útján történhetik, hanem a szilárd rend formájában. Főként a görög nemzettel szemben érez nagy rokonszenvet és megvédi őket a támadásokkal szemben. Quin gyorsan utazott. Utazásának állítólagos célja az volt, hogy sürgősen elérje Konstantinápolyt. A bevezetés szerint egy angol ujság arról ír, hogy útja üzleti jellegű volt és feleségéhez írt bevezető sorai is erre engednek következtetni. Egy másik híradás azonban úgy szól, hogy az angol követ-ségnek vitt iratokat és erre útjának néhány eseménye is utal. Valószínű tehát, hogy a Keleten történt politikai események szolgáltattak háttérrel azokhoz az okokhoz, amelyek Quin-t Kelet-Európába vezették. A könyv előszava még megjegyzi, hogy a francia olvasók megbotránkoztak néhány angol utazónak a latin egyház szertartásaival és szokásaival szemben használt hangja miatt. Quin közlései azonban távol állnak ezektől. Mélységes elismeréssel szól a katolikus egyházról, ellentétben honfitársainak könnyedségével.

Charles Lemerrier de Longpré Baron D'Haussez, francia királyi politikus, a hirhedt reakciós Polignac-kormány minisztere 1837-ben adta ki Svájcban, Stájerországban, Magyarországon és Erdélyben folytatott utazásairól szóló emlékiratait Brüsszelben. D'Haussez politikai reflexiókat és egyéb útleírásokat is írt. Memoárjai 1896-ban jelentek meg.¹⁷⁾ Míg svájci útiélményeit Svájc tájairól, természeti szépségeiről való bőszes reflexiókkal vezeti be, útja magyarországi részében politikai állásfoglalásáról tesz hitvallást, de felhasználja egyszersmind az alkalmat, hogy a magyar tájakról, a magyarországi társadalmi és népszokásokról sokszor rendkívül éles megfigyelőre valló tapasztalatait és ítéleteit is közölje.¹⁸⁾ Magyarországi útján első gondolata a politikai szabadságról szól, amely kora demokratikus eszméinek legélelénkebben vitatott tárgya volt. Figyelmezteti a magyarországi újtókat, hogy az újtásnak állandó folyamatnak kell lenni; ezáltal mérséklék a mozgalomban levő indulatot és ennek lendületét is fékezik. Politikai hitvallását tárgyalásának minden fejezetébe beleviszi, úgyhogy művében tulajdonképpen a harmincas évek Magyarországnak társadalmi és politikai rajzát találjuk.

C. B. Elliot, Godalmin vikáriusa és a bengáli angol polgári kormány volt tisztviselője Ausztriában, Oroszországban és Törökországban folytatott utazásainak leírását 1838-ban adta ki Londonban.¹⁹⁾ Elmondja, hogy az utazásra tulajdonképpen gyógyulás keresése céljából vállalkozott. Útja befejezése után egy ideig nem is volt szándékában, hogy följegyzéseit közlétegye, most amikor mégis rászánja magát, abban a hátrányos helyzetben van, hogy távol van Angliától, mert egészsége még mindig nincs rendben. Munkájának kiadásában, noha tudja, hogy művében kevés az új, vagy tudományos anyag, mégis az a cél vezette, hogy néhány új ismeretmagot hintsen el, amely eddig más figyelmét elkerülte. Miközben mindarról megemlékezik, amit hallott és látott, gondosan elkerüli, hogy közölje azt, ami az érzékenységet sérthetné. Megjegyzi, hogy nem könnyű feladat ez az író számára, aki oly nemzetek szokásainak és erkölcsének leírására vállalkozik, amelyek körében az erkölcsöt kevésre értékelik és a gondolat tisztaságát is aránylag kevéssé ismerik. A szigorú tárgyilagosságot azáltal is meg akarja őrizni, hogy nem egyesszám elsőszemélyben

beszél, s ezáltal is lehetővé akarja tenni, hogy élményeit híven adja vissza. Nem követi azt a szokást, hogy útleírásában megemlékezzenek mindazokról, akik szolgálatára voltak, mert szerinte a hála oly érzélem, amely nem szorul kicsinyes fitogtatásra. A végén azonban bízik abban, hogy mindazok, akik akár a török birodalom távoli részeiben, akár az orosz birodalom civilizált és civilizálatlan területein, akár Ausztria műveltebb köreiből szolgálatára voltak, valamennyien elhiszik neki, hogy szívességük mindig emlékezetében maradó hálát váltott ki benne.

X. Károly francia király unokája Henrik bordeauxi herceg 1838 végén fejezte be klasszikus tanulmányait s ekkor vette kezdetét az uralkodói hivatásra való nevelése. Nagypapja Levis herceget bízta meg, hogy a világban való megjelenésre, a társadalmi szokások megismerésére a herceget kioktassa és tervezett keleteurópai útjában utitársa legyen. Emellett az udvar még szükségesnek látta, hogy egy tisztet is rendeljen a herceg mellé, aki a birodalom legutolsó háborúiban résztvett és aki a katonai szolgálat különféle ügyköreiből járatos volt. A választás Locmaria grófra esett, aki 1830 óta távol az udvartól saját családi birtokára vonult vissza. Locmaria a megbízatásnak eleget tett és a herceget végigkísérte keleteurópai útján, majd az utazás alatt összegyűjtött emlékeit saját alá rendezte.²⁰⁾ A francia trónörökös útiemlékeinek összegyűjtésére Locmaria annál is inkább vállalkozhatott, mert öt évi udvari tartózkodása alatt bő alkalma nyílt, hogy a trónörökösrel úti élményeit megbeszélje és ezek között felhasználja azokat a megfigyeléseket, amelyek az olvasóközönséget szélesebb körben érdeklik. Locmaria bevallja, hogy nehéz bizonyos országokról írni, amelyeket már mások is meglátogattak és művészeti, valamint tudományos szempontból is szakszerűen ismertettek. De tudja azt is, hogy a történelmi szemlélődés látóköre határtalan és így a tanulmány számára tág tér nyílik. A jelen és a múlt alkotásainak tanulmányozása azokon a helyeken, ahol az alkotások és cselekmények történtek, példaadásul és tanulságul szolgál. Ez a cél ösztönözte a trónörökösöt is, akinek ősei a világtörténet annyi lapjára írták föl nevüket.

II. Városkép és városi élet.

Buda és Pest fekvése és környéke minden korszak útleírásaiban feltalálható. Az általános, sokszor semmitmondó útleírások is csak ritkán mellőzik el, hogy Buda fekvésének szépségét, a Duna tájosztó ívét, a pesti síkföld távolbanyúló horizontját meg ne említsék. A Schedel-krónika városábrázolásaiban is már helyet foglal Buda mint fekvés szempontjából is Európa egyik legszebb városa. Az utazások irodalmában a különféle korszakokban természetesen lényegesen más és más a szemlélődésben a magyar főváros keltette hatás.

Seipp, aki már azelőtt is járt Budán, úgy találja, hogy nyolc év alatt Buda és Pest városképe teljesen megváltozott. Azokat az épületeket, amelyeket azelőtt figyelemreméltóknak ismert, ma már hiába keresi. Az átalakulást talán a Vizivárosban tapasztalta legkevésbé. Megváltozott

az épületek külseje is, úgy mint a benne lakó emberek. Új paloták keletkeztek, új nyilvános épületek és magánházak, egész szabályos utcasorok és majdnem új városrészek. Pesten az egykori Váci-kapun kívül eső terület sivár táj volt a következő (Kecskeméti) kapuig. Ezt a területet éjnek idején akkor nem is lehetett kísérő nélkül megközelíteni. Ma már ez a terület maga is város és vidám, szorgalmas emberek hemzsegnek benne. A két város különben mindig jó megélhetést nyújtott. Hiszen lakosai a többi várossal szemben állandó kiváltságokat élveztek. Buda ma már magában véve is gazdag. Pompás *melegfürdői*, jól jövedelmező kincset jelentenek, de még sokkal több jövedelmet hoz a *szőlőművelés*. Bár a budai bor, mint a vörös borok általában, nem áll oly magas áron, mint a Magyarországon számbavehető többi borfajta, a fogyatékoságot bőven pótolja a bőséges termés. A Dunán a termésnek legalább a felét szállítják fel- és lefelé. Ez a két jövedelmi forrás a város lakossága legnagyobb részének megélhetést nyújt.

A városok gyarapodását Seipp a hajóhid forgalmának tetemes megnövekedéséből is tapasztalja. Ha régen egy forró nyári estén a hajóhídnál padon ült az ember, hogy a Duna hús vize mellett felüdüljön, csak itt-ott látott egy-egy öreg tisztet vagy anyókat üldögelni ugyanezen szándékkal. Ritkán haladt át a hídon kocsi, kivéve az országos vásárt és a törvénykezés idejét. Legföljebb késő este mentek át a munkások egyik oldalról a másikra. Most azonban már nincs sem idő, sem hely arra, hogy itt üldögeljen az ember, mert a híd hemzseg a nagy forgalomtól. Teherkocsik, hintók, szekerek haladnak át rajta folytonosan, akárcsak a Majna hídján Frankfurt mellett a vásár idején.

A két város éjjeli kivilágítása önmagában is a legszebb látványosság. Egy király sem adhatna ily pompás kivilágítást. Az utcákat fényes lámpák díszítik. A világítás egész Pest városára kiterjed, egészen a város legtávolabbi határáig. Ki van világítva a hajóhid is, hasonlóan Buda városa, továbbá a Vár a Bécsikapuig és az egész Rácváros is. Ha csak magán Pesten néz szét az ember, már eleget élvez. A hegyről való letekintés azonban oly gyönyörűség, hogy bajosan lehetne még valami szebbet találni. Ha este Bádemből Bécsbe utazik az ember és ha a Bécs környező magaslatokról letekint, szépen kivilágított nagyvárost lát. Ez a kilátás azonban távolról sem hasonlítható ahhoz, amelyet az ember Budán a várból letekintve élvezhet.

Maga a vár époly nagy változáson ment át, mint Pest. Ahol azelőtt jelentéktelen házak és sivár terek voltak, ma paloták állanak. A feljáratot is kiépítették, ennek ellenére ez mégis kényelmetlen, különösen télvíz idején. Azok a hivatalnokok, akik lenn laknak, kényelmetlen helyzetben vannak a följárás miatt, bár meggyőző az a látszat, hogy az adott helyzetben lehetlenség nagyobb kényelmet megvalósítani.

A várost szemlélve, az újonnan épített koronázási domb ragadja meg Seipp figyelmét. Ismertette a koronázási domb jelentőségét, csodálkozik, hogy az milyen siralmas állapotban van, noha megjegyzi, hogy a dombot a magyarok különösen tisztelik, mint általában mindent, ami a koronázással összefügg. A tisztelet megnyilvánulása a dombot körülvevő rács is mutatja.

Óbudáról szólva megemlíti, hogy itt szép nyaralók vannak, a város pedig a fővárosnak főként gyümölcsöt és fűzeléket szállít. Annak ellenére, hogy a város régi és egykor nevezetes épületei az utazóban tiszteletet szoktak ébresztteni, Seipp megvallja, hogy semmi hasonlót nem érzett. Budán látott egykori mecseteket, olvasott már Buda egykori fényéről, valamint arról, hogy egykor Sicambriának nevezték. Mindez azonban hidegen hagyta őt. Egész másképen érezte magát a Rajnánál, Nürnbergben, Trierben, Kölnben és a Duna más vidékein; lehetségesnek tartja azonban, hogy ez onnan van, mert már öregebb lett. Úgy tűnik fel neki, hogy a szemnek kellene az emlékezés segítségére jönnie. Budán azonban kevés dolga akad a szemnek, hogy Sicambria egykori fényéhez és annak összetevőihöz adalékot nyujtana. Könyvben olvasva erről, jóformán époly hatást kelthet.

A két város elnevezése is alkalmat ad Seippnek ezekre az elmélkedésekre. Korabinszky magyarázata azonban az Ofen névről nem elégti ki, mert Budaváros nevét régebben írják Ofen-nek, mint azt a Kalck-Ofent, amiből Korabinszky a nevet származtatja. Ez utóbbit még sokkal később is Ufen-nek írták és ha a város neve csakugyan a német Ofenből származik, akkor ennek magyarázatára nem kell a mészégető kemence, mert Buda maga hegységei és a belőlük eredő forró vizei által éppen eléggé rászolgál a kályha névre.

Seipp Koburg hercegével, az új katonai főparancsnokkal egy napon érkezett meg Budára. A főparancsnokot katonai dísszel fogadták és a szemlében résztvettek a polgári őrhadak csapatai is. Különösen ezeknek szemlélete felejthetetlen látványosságul szolgált a szerzőnek, úgyhogy ennek az intézménynek ismertetésére részletesen is kitér. Már máshol is tapasztalta, hogy a városi polgárság akár kényszerből, akár kedvtelésből katonáskodik, formaruhája a színek pompája és az aprólékos díszítés által különbözik a rendes katonai egyenruháktól. De sehol sem látta ezt oly szembevetően, mint itt Pesten. A pesti polgári őrhadak nemcsak a díszfelvonulás pompája által szárnyalják túl a többi hasonlót, hanem az előírt teendők megvalósításának módjával is. Ennek magyarázatát abban látja, hogy a budai és pesti polgárság oly *jólétben él*, hogy közülük bárki mérsékeltabb költségeket könnyen el tud viselni. A megélhetési gondoktól mentes életmód jókedvűvé és ügyessé teszi a polgárságot. *A pesti polgár minden ízében ildomos és semmi sem áll neki rosszul.* Ezek a polgárok már begyakorolt rendben tartják felvonulásaikat, amelyek különösen azért tetszetősek, mert távol esnek a katonai díszfelvonulások szükségszerű merevségétől. Teljesen otthonosak a katonai menetelésekben, fordulatokban és fegyverfogásokban. Ha a jellegzetes zenebonát elhagynák, bármely idegen ügyes katonáknak tartaná őket. A lovas polgári őrhad tökéletesen utánozza a zsoldos lovasság beosztását, rendjét, fordulatait, anélkül azonban, hogy amazok ügyességét utólérhetné. A gyalogosok hadseregnek tűnnek fel és menetelésükkel, fegyverfogásukkal egyaránt tévedésbe ejtik az idegent. Ezek az egyenruhás polgáralakulatok 1789 nyarán keletkeztek. A törökkel szembeni sok győzelem, különösen Belgrád bevételé, a viszonyok kedvező alakulása és a fényes üzleti lehetőségek a pesti és budai polgárok kedvét annyira felfokozták, hogy örömeiket lövészyakor-

latokban, kivilágításokban és egyenruhák készítésében is kinyilvánították. Amit a pesti polgár élvezetből csinál, azt is alaposan csinálja. Ha a katonáskodással szórakozik, nem elégszik meg azzal, hogy csak körülbelül lássék katonának. A kedv és kitartás valóságos haddá formálta, mégpedig nagyon rövid idő alatt.

A két város pénzforgalma nemcsak jelentékeny, hanem nagyon is nagy lehet. Mégis pénzsűkéről panaszkodnak Budán és Pesten. De ez természetes, mert sokkal nagyobb a szükségletük, mint egykor. *A luxus és az igények a viszonyokhoz képest magasra emelkedtek*, ami azonban éppen nem jár együtt a lakosság megelégedettségével. A lakosság éppen nem boldogabb, mint azelőtt volt, sőt sokat veszített egykori kedélyességéből. Ezt érzik is mindenütt, de ennek okát nem tudják adni. Talán az a hivatalnok magyarázhatná meg ezt a kedvetlenséget, aki régen 400 forint évi jövedelméből jólétben élt, most pedig, amikor évente kétezret kap, nem tud eleget keresni.

Seipp vissza-visszatér az egyetem áthelyezésének problémájára, annak hatásait különféle szempontból vizsgálja. Megállapítja, hogy Buda és Pest valóban *nagyon alkalmas helyen fekszik* azon ifjak számára, akik az egyetemen a jövő állampolgáiraivá akarják magukat kiképezni. Az ifjúságnak alkalma van itt hazája ügyeivel megismerkedni. A nagyvárosi élet műveltséget közvetít; a különböző rangúak és nemzetiségűek összekeveredése, akik peres és üzleti ügyek ügyvivői, könnyű ember- és világismeretre adnak alkalmat. Mégis fölveti a kérdést, *vajjon a javaknak túlzott halmozása nem árthat-e? Vajjon a luxus nem utánczásra, a hatalmasok és gazdagok költsége nem tékozlásra csábít-e?* Egy hely, ahol magasztos erények mellett kétségtelenül mély bűnök is rejlenek, nem csábítja-e az ifjúságot ferde utakra? Az idegen, vonzó és fényes vagyontárgyak oly felhalmozódása, mint az Budán és Pesten látható, véleménye szerint az időnek nagy részét igénybe veszi és a lelkeket a szellemi elfoglaltságtól elvonja. A szem, bár csak egy érzékszerv, még ha a legártatlanabb dolgokon akad is fenn, jobban van foglalkoztatva, mint a szellem. Az utazónak az a véleménye, hogy Buda és Pest városa erkölcsi szempontból épp annyira nem alkalmas az egyetem számára, mint például Bécs. Ha az volna a helyzet, hogy csupa nagyúr nevelésére lenne szükség, ebben az esetben a tudós e kérdések feletti tünődését a hit fegyelme alá helyezné és bevallaná, hogy nem érti, miként kell nagyúrrá nevelődni. A példa erre Németország, ahol nem szokás a fővárosban tanulni, oda csak gyakorlatra megy az ember.

Budán és Pesten Seipp megállapítása szerint a lakásoknak éppúgy, mint egyéb közszükségleti cikkeknek magasabb áruk van, mint a magyar királyság egyéb városaiban. Bár az élelmiszerek fölszállítása igen nagy, az itt lakó embertömegekhez viszonyítva (Pesten a lakosok száma 24, Budán pedig 32 ezerre tehető) nem olyan mértékű, hogy az élelmiszerek árának süllyedése várható lenne. Véleménye szerint hosszú időre lesz szükség, míg az egykori olcsóság ismét visszatér. De nemcsak az élelmiszerek árakról van szó, hiszen ezeknek alakulása olyan körülményektől függ, amelyeket könnyen lehet rendezni. A gyáripari termékek azok, amelyek minden évben jobban megviselik az országot. Csodálkozni lehetne, miként

van az, hogy Magyarországon nagy a pénzsűke, amikor a legutóbbi háborúk is milliókat hoztak forgalomba. De éppen ez a forgalom emelte a luxust, ezáltal pedig a milliók eltűntek. Emellett Magyarországon nincsenek gyárak. A külföldi áruk kitiltása óta az ország arra kényszerült, hogy minden iparcikket Ausztriából és Morvaországból vegyen meg. Bár ezek a termékek szebbek és olcsóbbak, mint a külföldiek, azonban távolról sem készültek oly jó anyagból és ennek következtében nem is tartósak. A tapasztalat megerősíti azt a tényt, hogy most minden háztartás a szükséges iparcikkekért több mint kétszeresét kényszerül kiadni évente, mint ezelőtt, a pénzpocsékoló felesleges apróságokat nem is számítva. Ha ez így van, akkor nem lehetséges, hogy egy gazdaság saját termékeit, legyen az akár mezőgazdasági, akár kézműipari, akár művészeti, annyiért adhassa, mint ezelőtt. Ennek következménye, hogy az élelmiszerek nem kerülhetnek az egykori árakon forgalomba. A szükségszerű drágulás terhe elsősorban a hivatalnokosztályra nehezedik, amely továbbra is mindenkinek megadja a magáét, anélkül, hogy saját keresetét fölemelhetné. Kétségtelen, hogy az osztrák gyáripár kiváltságos helyzete mellett a pénz a monarchiában marad. De viszont a magyar pénz nem marad Magyarországon. Mihelyt a magyar királyság érdekei az örökös tartományok érdekeivel azonosak lesznek, mindegy, hogy melyik országba özönlik a pénz. De amíg Magyarországot egészen különálló, saját törvényei szerint kormányzott országnak tekintik, amely saját terményeit csak nagyon súlyos feltételek mellett viheti a többi országokba, addig az a pénz, amelyet Magyarország iparcikkekre áldoz, mielőtt az első vámsorompóig ér, kifelé megy az országból és csak kevés térül onnan vissza. Az utazó ebből arra következtet, hogy Magyarországnak minden erejével az Ausztriával való szorosabb egyesítésért kell küzdenie és minél közelebb jut az ország ezen szükségszerűen bekövetkező időponthoz, annál jobban fog boldogulni. Anélkül, hogy lebecsülné az ausztriai gyárakat, — bevallja ugyanis, hogy a gyártás titkaiba nem egykönnyen hatolhat be az ember — mégis feltűnik neki, hogy az áruk annál hitványabbak lesznek, minél tovább viszik őket. A gyártás helyén még tartósak és értékesek, Magyarországon már kisebb értékűek, Erdélyben pedig már éppenséggel silányak. Fölveti azt a lehetőséget is, hogy a rendelés is közrejátszik az áruk minőségében, de mindenesetre föltűnő, hogy Bécsben egyazon műhelyben másféle tüköt készítenek bécsi használatra és másfélét a pozsonyi zsidók számára. Fölveti és elemzi azt a kérdést, hogy miért nincsenek Magyarországnak gyárak. Megállapítja, hogy az ország lakosságának nagyon csekély hajlama van üzleti vállalkozásokhoz. Amikor II. József a monarchia területére a külföldi áruk bevitelét megtiltotta, bizonyára nem kerülte el a figyelmét, hogy a rendelkezés Magyarországot mennyire fogja sújtani. De az ország szenvedése is beletartozott terveibe. Ezáltal akarta ő Magyarországot rákényszeríteni, hogy érdekeit a szomszédaival szorosabbra fűzze. II. József hajlott mindig arra, hogy saját érdekeit alattvalói összessége javáért föláldozza. Ha talált volna elég alkalmas embert, akik az ő példáját készek lettek volna követni, akkor máris élveznék az országok a kölcsönös megértés áldásait. Sajnos azonban itt is a jó ügy megvalósulása áthidalhatatlan akadályokba ütközik.

A gazdasági vonatkozások mellett nem kerülték el Seipp figyelmét azok a jelenségek sem, amelyek a lakosság vallási életének megváltoztatására mutattak. Elmondja, hogy amióta az Óbudával szemben álló egykori trinitárius templomban tartott úgynevezett kiscelli búcsújárásokat betiltották, a szép épület magára hagyatva szomorkodik a kies környezetben.

*

A konstantinápolyi *francia utazó* szerint Budát a magyarság a világ első városának tartja és olyan romantikus elképzelésekkel van a reávonatkozásokban tele, mint amilyenekkel Westfáliában Thunder-Thuen-Trunk báró kastélyát szemlélik. Buda meglehetősen magas hegyoldala alján méltóságteljesen ömlik a Duna. Az utazó megjegyzi, hogy kétségkívül jó elgondolás volt a várost két, a folyó felé forduló hegyszorosba építeni, de katonailag előnyösebb volna, ha egy megerősített várost oly magaslatra építenek, amely Temesvár felé legalább is 20 mérföldnyi területet tekint át. A királyi vár elég szép épület, a város azonban éppoly csúf, mint amilyen drága benne az élet, mondja az utazó, amire alighanem a Elefántfogadóban nyert kellemetlen tapasztalatok indították. »Perfidus hic caupo«, mondja. Minden fáradságot megér azonban lemenni Pestre — jegyzi meg ezután.

Miután megemlíti, hogy Budát, amely 1541 óta a törökök fővárosa volt, 1686-ban foglalták ismét vissza, érdeklődéssel kíséri a török vallás, művészet és szokások fontosabb emlékeit. Megnézte a templomokat, amelyek egykor mecsetek voltak, ezekben azonban egykori alakjukra már alig talál nyomot. Megtekintette a melegfürdőket is, valamint a Rácvárost, amelyet azzal a megjegyzéssel kíséri, hogy itt szláv kolónia lakik. Számára Pest több érdekes dolgot mutatott, különösen mivel oly szerencsés volt, hogy megismerkedhetett Mitterpacher Lajos egyetemi tanár, tudós pappal, aki a város nevezetességeinek megismerésében az utazók segítségére volt. Mitterpacher, akit nagyon egyszerű, de nagy-műveltségű férfiúnak nevez, megmutatta neki a jól épült kollégiumot, amelyet eredetileg a jezsuitáknak szántak. Különösen az ásványtani gyűjtemény ragadta meg figyelmét. Ez a gyűjtemény méltán gazdag, hiszen Magyarországon oly gyakoriak a természeti kincsek. Magyarország és Erdély egyaránt bővelkedik vas- és aranybányákban, Kassa pedig a legbecsesebb opálokat szolgáltatja. Nagyértékű malachit-darabokat is látott itt. Elmondja, hogy a természettudományi gyűjtemény két részből áll. Az egyiket Marianne főherceg halála után az egyetem vásárolta meg. Ezt 25.000 forintra becsülik, míg a másik eladó. Előzőleg egy tanáré volt és a másikat fölülmulja érdekes állatgyűjteménye miatt. Kétfejű nyúl, kettős bárány és mindenféle más apró csodák láthatók itt.

*

Hunter is megjegyzi 1792 július 8-án kelt levelében, hogy Buda a legnagyobb és legnépesebb város az egész királyság területén. Hangsúlyozza a város szép fekvését, megemlékezik erődítményeiről, gyönyörű vidékéről, amely kitűnő gabonát és még jobb bort terem. Szerinte kevés város van, amely Budánál több zaklatást ért volna meg. Utal a város török korszakára,

részletesen ismerteti a mohácsi vész utáni eseményeket. A várost ért sok vihar ellenére még látható néhány mecset és fürdő. A török Zsigmond király nemes és pompás palotáját sem hagyta egészen összeomlani. Az utazó különbséget tesz a Zsigmond által épített királyi palota és az új királyi palota között. Ez utóbbit nagy és szabályos alkotásnak nevezi, amelynek néhány terme francia ízlés szerint van berendezve. Lát itt néhány festményt is, az egyik teremről pedig azt állítja, hogy Brüsszelben készült kiválóan szép tapétával van borítva. A magyar királyság jelvényeit is ebben a palotában őrzik. Sajnálja, hogy vöröstoronyi szerencsétlen tartózkodása miatt a néhány nap előtt történt koronázási szertartáson, amelyet nagy pompával és ünnepélyességgel vittek végbe, nem vehetett részt. Megszemléli a bástyával és tornyokkal ellátott erődítményeket is. Majd a nyilvános fürdők keltik fel figyelmét, amelyek bár nem nagyon előkelők, *bámulatos természetes melegvízzel* vannak ellátva és köszvényes bajoknál kiváló gyógyhatásúak. A királyság minden részéből jönnek ide betegek, hogy ennek jótéteményeiben részesüljenek.

A budai egyetemről szólva az a véleménye, hogy *Magyarországon a tudományos élet még csecsemőkorát éli*. A lakosságnak még nincs meg a kellő érzéke, hogy az értelem kiművelésében élvezetet találjon. Mégis észrevehető bizonyos buzgóság, amely oda irányul, hogy megjavítsák a művészetek és tudományok általános viszonyait, hiszen ezek szebbé teszik az életet, annak hasznosságát és boldogságát is fokozzák.

Pestet Budánál sokkal szebb városnak ítéli, utcáiról megjegyzi, hogy szélesek, szabályosak és jól kövezettek és van néhány olyan háza is, amely teljesen kőből épült. A város általános ismertetésénél megjegyzi, hogy Pest sorsa majdnem közös volt Budáéval. A Rákosmező a királyválasztás idején összegyűlt rendeket juttatta eszébe. Megnézi a pesti és budai színházat, ahol minden este játszanak. Egy előadásra maga is elment és nagyon jól érezte magát. A társadalmi osztályok között a nemesség gazdag, fényűző életét említi meg. Szerinte különösen kedvelik a lovakat, bolondjai a pompás fogatoknak.

*

Reichardt először Budán a Rácvárosban vett szállást, de a piszkos, lejtős városrészben nem érezte jól magát és ezért Pestre költözött át a Dunapartra, mint mondja, a világ egyik legszebb és legkellemesebb kávéházába. Innen szemléli a hajóhidat, amelyen örökös tolongás, élénk forgalom uralkodik. A szemléletet a kitűnő ellátás és kiszolgálás még kellemesebbé tette. Ellátogat a várba, ahol megtekinti a királyi és városi épületeket, a szép kerteket és gyönyörködik a Dunára nyíló pazar kilátásban. A Gellérthegyre is ellátogat, észreveszi, hogy az egykori megerősített hely néhány maradványa még látható, innen nézi a Rácvárost, amelynek házai, mint óriási fecskéfészkek tapadnak a meredek magaslatokhoz. Mulatságosabb embertömeg aligha került még szeme elé. Lakosait a zsidókhoz nagyon hasonló kereskedő népnek nevezi, akik főként Magyarországon telepedtek le. Összekevert görög-török viseletük van, asszonyaik sűrűn teleaggatják magukat még forgalomban levő aranypénzekkel és ruházatuk nehézkes pompa által tűnik ki. Mindkét nembeliek rendszerint

magas testalkatúak, általában jól öltözködnek, minden vonásukon, arc kifejezésükön és mozdulataikon a gazdag kereskedő jóllakottsága ömlik el. A városrész, amelyben laknak, nagyon szűk és talán még piszkosabb, mint a zsidóváros, amely különben ebből a szempontból nem egykönnyen múltható felül. Az utazó szerint az egész fészekvárost nem érhetné nagyobb jótétemény, mint ha egy alapos tűzvész teljesen felégetné és gazdag, piszkos és lusta lakóit új és jobb építkezésre kényszerítené.

A Pesten élvezett földi javak között leginkább a pompás gyümölcsökben telt kedve. Ha az északi országok lakói mindazon élvezetek között, amelyekben itt az ember duskálkodik, csak ehhez az egyhez jutnának hozzá, máris boldognak éreznék magukat. Itt azonban alig törődnek vele, amiként ez történni szokott az ég és föld mindennapi és könnyen megszerzett élvezeteiben. Bizonyosra veszi, hogy egy pesti lakos sem élvezi úgy ezt a jótéteményt, mint ő, az idegen. Reggel és este szemé-szája legeltetésére és gyomra ingerlésére a Dunapartra megy a gyümölcsrel színtől telt csónakokhoz, amelyek naponta annyi pompás dinnyét, szőlőt, szilvát, almát és körtét hoznak a városba, mint amennyi máshol hagymából és burgonyából is alig található. Ezután a tarka, jól megrakott kosarakat veszi sorra, amelyek mintha sohasem ürülnének ki, bármennyit is fogyasztanak belőlük. És amikor órák hosszat, a végtelenségig azon buzgólkodott, hogy a szép gyümölcsök közül a legszebbet válassza ki, akkor képed el igazán, hogy értük a szegény embereknek mindössze pár krajcárt kell fizetniök. Az idevalósiak azonban még ezért is éppúgy alkudoznak, mint ahogyan alkudozni a garasokért és forintokért szokás. Reichardt a vendéglőkben és borozókban a pozsonyit is felülmúló bőséges kiszolgálás és az ételeknek hihetetlen olcsó ára is meglepi. Alig egy-két tallérért egész napon át a szem és száj által kívánt legpompásabb ételekben duskálkodhatik az ember. Csak a legnemesebb bornál van ebben kivétel. Itt is egy dukátot, vagy még annál is többet kérnek egy kis palack tokaji borért. Szerinte ez a bor csak Lengyelországban található még, ott is azonban három-négy dukátot kérnek egy butéliáért. Északi előítéletnek minősíti, hogy csak egyféle tokaji bor lenne, amelyet egyedül a császár ajándékoz. Öt-, hatféle tokaji bor is van, ugyanannyi árban. A bor élvezetével kapcsolatban elmeséli, hogy Budán és Pesten a borokat, még a hitvány fajtakat is dinnyékből isszák. Dinnye itt gyakrabban fordul elő, mint amennyit Németországban a tökből termelnek, Délmagyarországon pedig a dinnye vadon is nő. A bornak a dinnyében való élvezete azzal az előnnyel jár, hogy lehűti a bort, cukorral keverve pedig kellemesen pezseg, sokszor azonban alapos részegítő ereje is van. Legszívesebben a zöld görögdinnyét használják a boriváshoz.

Reichardt Pesten a csónakázás kellemességeit is élvezte, meglátogatta a dunai szigeteket és mindenütt jó kiszolgálást és ellátást talált. Gyakran ül lóra is, hogy a vidéket megismerje. Egy alkalommal a nádor lovascsapatával találkozott össze. Fiatal, vidám, élénk úrnak festi a nádort, aki derék lovasnak és szenvedélyes vadásznak mutatta magát. Még mielőtt személyesen megismerte volna őt, széles ajkáról és hangsúlyáról mindjárt felismerte benne az osztrák főherceget. A nádor megengedte, hogy a vadászaton Reichardt is részt vegyen. A főherceg oly közvetlenséggel érintkezett vele,

amelyhez hasonlót csak a dessau-i udvarban talált. Leírja a lovasvadászat örömeit és szinte csodálkozik önmagán, hogy megfélemlítve az üldözött vad félelméről és szorongatásáról, a hajtóvadászatban kedvet és örömet talál anélkül, hogy tulajdonképpen természeténél fogva szívtelen és kegyetlen lenne.

Nagyon élvezi itt a melegfürdő sokáig nélkülözött jótéteményét. Bécsben is szóltak neki néhány melegfürdőről, de nem ajánlották neki különösképpen. Bár a budai fürdőket sem lehet a franciákhoz, vagy akár a berliniekhez hasonlítani, úgy találja, hogy itt szívesen és gyakran fürödnek a nyilvános és magánfürdőkben egyaránt, meleg-, sőt forróvízben is. Úgy véli, hogy ez nem csupán az itteni kemény hideg és gyors időváltozás miatt jótékony és szükséges, hanem azért is, hogy a bőrt tisztán tartsa és a rosszindulatú kiütésektől mentesítse. Arról értesült, hogy a venereás bajok Budán és Pesten nagyon elharapóztak és csaknem minden néposztályban elterjedtek. Gyakran lehet erről minden szégyenkezés nélkül, mint közönséges betegségről hallani. Arról is hallott, hogy mindkét városnak nagy és jól berendezett kórházai különösen venereás betegekkel vannak állandóan tele. Pedig a lakosok külsején ennek nem látni a nyomát és így arra következtet, hogy a baj itt nem rosszindulatú. Véleménye szerint anélkül is, hogy valaki ilyen bajban szenvedne, sohasem lenne szabad a meleg fürdőt elhanyagolni, mint ez Németországban és az északi államokban is oly gyakran történik. A langyosfürdő jótéteményét a testen és a kedélyen közvetlenül érzi az ember, míg a hidegfürdő megtámad, fölhevít és kifáraszt. Az egészen hideg, borzongató fürdőket csak az elmebetegek és alvajárók számára kellene fenntartani. Észreveszi, hogy a Dunapartokon több egész kényelmes dunai fürdőt is létesítettek. Úgy látszik, nem hanyagolnak itt el semmit, ami az életet kellemessé teszi, mondja. Így tehát nem hiába helyezte az ég Buda és Pest lakosait egy földi paradicsomba.

Az utazó szerint Buda és Pest tulajdonképpen egy városnak tekinthető. Ez a hely a nádor székhelye, a kormányzások működése és a nemesség gyakori ittartózkodása miatt sokkal élénkebb és gazdagabb, mint Pozsony. Budán és Pesten a magyar nemzetiség is sokkal jobban megnyilvánul, mégpedig nem csupán a rövid menték, hosszú nadrágok, rövid, sarkantyús csizmák és a jellemző bajusz által. E városokban sokkal több magyar beszédet hall az ember és a magyart nemzeti sajátágaiban is sokkal jobban megismerheti. Bár kezdetben a lakosok többnyire tartózkodó bizalmatlanságot árulnak el az idegennel szemben, azonban a társas vigalom és a szabadjára eresztett szórakozás közben, különösen pedig a tisztelet és bizalom nyilvánításaiban hamarosan fesztelenek, nyíltak és vidámak lesznek, miközben nagyon könnyen feltűnik bennük a nagy jóindulat és nyíltszívűség. Az utazót valóságos meglepetéssel meglepetta, amint egy derék, komoly és erőteljes férfi gyermeki nyájasságba és vidámságba csapott át és azután amúgy igazában teljes szívvel-lélekkel fél éjszakán át kitartott társaságával a jókedvben; majd társaságától elválva erőteljes kézzorítással és szívélyes átkarolással, szív a szíven fejezte ki az iránta való meleg érzéseit. Ha azonban felingerlik a magyart, éppen annyira vad és nyakas lesz. Látja róla az ember, hogy egész férfi, aki teljes lélekkel gyűlöl vagy szeret. Mivel a kormányzat a szeretetre nem sok okot szolgáltatott, érthető,

hogy ez a nép veszélyesnek tűnik fel előtte. Reichardt útitársa már nincs oly jóba a lakosokkal, mint ő. Az útitárs német nyelvben való gyakorlatlan-sága szintén az érintkezés akadályául szolgált. Megállapítják azonban, hogy a magasabb társadalmi osztályokhoz és a tisztikarhoz tartozók közül, akikkel legtöbbet vannak együtt, gyakran találunk francia, sőt olykor olasz társalgásra is alkalmat. Az alacsonyabb osztályokhoz tartozóknak pedig sokszor a latin nyelv jön segítségére, amelyet itt mindenki, akinek csak némi iskolai műveltsége is van, folyékonyan beszél, ha nem is éppen cicerói tisztasággal. Ennek a majdnem általános latinnyelvű oktatásnak, amely nem történhetik a római auktorok némi ismerete nélkül, a nemzet nagyobb fokú kiművelésére figyelemreméltó hatással kell lennie. Ezt az utazó gyakran érzi is. Szerinte a magyar sokkal figyelmesebb és sokkal könnyedébb, mint az osztrák. Azzal gyakran bajba kerül az ember, ha oly tárgyban akarja felvilágosítani, amely megszokott fogalmi- és gondolatkörén kívül esik. Ennek következménye, hogy a társalgás a legkönnyebb kezdet után is terhessé válhat. Úgy tűnik fel, hogy itt a helyzet éppen fordított. Az első pillanatban nem tetszik neki a magyar, a tetszés azonban minden közelebbi ismeretség alkalmával fokozódik. Mindennek ellenére mégsem hiszi, hogy a magyarnál különös mértékben feltalálható volna az az adomány, amit szellemnek és mélységnek neveznek. Egészen véve bizonyos korlátozottságot és szárazságot fedez fel a magyar egyéniségben. Jellembeli tulajdonságai által azonban határozottabban és félreismerhetlenebbül határozható meg a magyar. Szilárdság, derekasság, becsületesség és bátorság, de meglehetősen makacsság is jellemzi a magyart mindenütt, ahol az ember közelébe jut. Állításának megerősítésére Bisingernek »Generalstatistik des österreichischen Kaiserthums« c. munkájára hivatkozik, amely a magyar jellemet az osztrákéval összehasonlítva igen vonzó tulajdonságaiban mutatja be, annak különösen katonai erényeit magasztalja. Elismeri azt is, hogy a magyar nemzetiségű sokkal több természetes hajlamot és fogékonyságot árul el a műzsák és gráciák szolgálatában; több magyar tudós a nyomasztó körülmények ellenére különösen a régebbi időkben sokban járult hozzá az európai műveltség és tudomány előbbreviteléhez. Reichardt szerint is a magyar jellem főként a katonaságnál tűnik ki. Megállapítja, hogy nagy különbség van az osztrák és magyar katona között. Már maga az a körülmény, hogy itt a többség lovasságból áll, nagy különbséget jelent és újabbán ez a különbség minden hadseregben nagyon határozottan mutatkozik. Budán és Pesten is a nehéz lovassághoz és a dragonyosokhoz tartozó, tulajdonképpen osztrák tiszték között is sokkal több katonai jellemet és modort talált, mint azok között a gyalogosok között, akik őt Bécsben nem egyszer vérig bosszantották. De a magyar gránátos is egészen más katona, mint az osztrák. Élénk becsületérzést, igazi katonai szellemet tapasztalt itt majdnem mindenütt, idősebbeknél és fiataloknál egyaránt. A magasabbrangú tisztnek az alantashoz való hangja is sokkal tisztességesebb és nemesebb. A nagyon gyakori, majdnem általános sudár növés és zömök, kemény testalkat szintén előnyösen különbözteti meg a magyart, az öltözetet és hajuszt nem is számítva.

A polgári osztályban és a paraszti sorban lévőknél azonban már egészen más embereket lát. De — mint mondja — ezekhez az osztályokhoz

tartozók annyira elnyomott sorsban élnek, hogy szorosabb értelemben véve nem is tekinthetők társadalmi osztályba tartozóknak. A parasztnak már külső megjelenésén, járásán és arckifejezésén is látszik, hogy minden urbárium-rendelet ellenére földhöz ragadt rabszolga, teherhordó állat. Piszkosan és többnyire rongyosan, lomhán, lustán ide-oda lopakodnak, nem egykönnyen fognak valamihez jószántukból és a parancsnak nem szívesen engedelmessé válnak. De hogyan is feszítenék meg legjobb erejüket gazdájuk földjének megművelésére, — kiált fel Reichardt — mikor nekik nincs tulajdonuk és szorgalmukkal csupán gyakran zsarnoki parancsolójuk hasznát kénytelenek szolgálni, akit a legfájóbb ellentétként bőségben és jólétben tobzódni látnak. A paraszt itt mégis jobb, mint ahogyan az első tekintetre látszik. Egy pohár jó borral, kis pénzzel könnyen boldoggá és szolgálatra készvé lehet tenni és az a mód, ahogyan azután munkához lát és szívesen többet is tesz, mint amennyit az ember kíván tőle, bensőleg derék és jó természetről tanuskodik. Már maga az a hajlam, hogy kunyhóját, amely kívülről gyakran a hottentotta hajlékához hasonló, kissé tisztábbá és rendesebbé tegye, mint amilyen tulajdon megjelenése, maga is jobb természetről tanuskodik, mint amilyen a szomszédos lengyelé, akihez különben némely dolgokban hasonlít.

Az asszonyok itt is kiváló emberfajta képviselői, gyakran bájosak és kedvesek, még inkább derekasak és nemes tartásúak. Könnyű népviseletükben, de különösen vasárnapi díszben, piros vagy sárga rövid magyar csizmákban gyakran úgy tűntek fel az utazónak, mint a megszeliidített amazonok.

A polgári osztályban nagyon sokféle alakot és ábrázatot lát az utazó. Különösen azért, mert ez a legkevertebb osztály. A birodalom különféle részeiből, különösen a sváb hercegségből származó sok német, ezenkívül lengyel és olasz vér is van benne. A kereskedelem és a telepítések a szomszédos és távoli országokból nagy tömegeket hoztak ide. Már maguknak a különféle polgári iparoknak természete is erősen hat a fizionómiai karakter kialakulására. A sok görög és zsidó közelléte, akik a keresztény hústól és vértől nem tartják oly távol magukat, mint a keresztény templomoktól, szintén megteszi a magáét. A görög egyházból sokan át is tértek a katolikus vallásra, ez a keveredést még általánosabbá teszi.

Különösen két dolgot tart nagyon károsnak a nép jellemének kialakulására. Az első az, hogy azokat a hivatalokat és egyházi tisztségeket, amelyeket az alkotmány szerint nem szükségképpen magyarokkal kell betölteni, az osztrákok között osztják szét, akik azután egész csapat osztrák alantast hoznak be magukkal az országba. Ezek azután nagyobb-részt annyira ostobán gőgösek, egyoldalúak és részrehajlók hivataluk gyakorlásában, hogy a prokonzulokra és komisszáriusokra emlékeztetnek, akiket a régi római és az újabb francia történelemben oly gyűlöleteseknek és mohóknak tartottak. Ezek a derék, jóindulatú magyarokat a kormányzat előtt gyakran pártütőknek tüntetik fel, akiktől minden erőt el kell venni, hogy ne árthassanak. Nem csoda tehát, hogy mindenütt gyűlöletet és elégedetlenséget ébresztenek. Ezekről az elvakult és ostobán kapzsi hivatalnokoktól származik az a szerencsétlen udvari maxima, hogy a magyart amennyire csak lehet le kell igazni, sohasem szabad engedni, hogy erőhöz

jusson, mert különben hamar erőhöz jutna. Hiszen termékeny földje és természetes képességei egyaránt alkalmassá teszik a komoly munkára, ha nem gördítenének útjába mindennemű akadályt, mezőgazdasági és szellemi kultúrájának, iparának és kereskedelmének korlátozására egyaránt. Ehhez járul, hogy az ausztriai birtok- és gyártulajdonosok a saját közvetlen nyereségükért aggódva, az udvart a legértelmetlenebb rendszabályok kiadására bírják, azon a címen, hogy ezekre biztonságuk érdekében van szükség. Ennek következménye, hogy a magyar mezőgazdasági termékekkel való vásárt a legesztelenebb behozatali és kiviteli tilalmakkal és a legelviselhetlenebb vámokkal nehezítik meg. Mert a kitűnő és általánosan keresett magyar bor és magyar gyapjú kivitelét nehezítő tilalmak azt célozzák, hogy a silány osztrák termékeknek ne ártsanak és az osztrák gyáraknak ne nehezítsék meg a gyártást; hogy a sziléziai cérna- és vászon-behozatal ne korlátozza a cseh cérna- és vászonkereskedelmet, amelynek pedig egészen más forgalmi útja volna. Ehhez hasonló ezerféle képtelen intézkedésre mutathatna rá.

Magyarország másik főbaja szerinte a főnemesség zilált anyagi viszonyaiban rejlik. A nemesség tulajdonképpen az egyetlen valódi társadalmi osztály. Ez a kijelentése alkalmat ad neki arra, hogy a nemesség kiváltságait és előjogait részletesen ismertesse. A magyarországi és erdélyi nemesség kiváltságait egyedülállóknak minősíti a már előbb is felhasznált Bisinger-féle statisztikai munka alapján. De az a meggyőződése, hogy a nemesség tobzódása és pazarlása teljesen idegen a nemzeti karaktertől. Éppen a legvagyonosabb társadalmi osztály eladósodása a közvetlen oka a kereskedőosztályban fellépő uzsoráskodásnak és csalásnak is. A magyar birtokos nem egykönnyen fordít elegendő anyagi áldozatot sokszor mérhetetlen nagy földbirtokának kihasználására és feljavítására. Sőt magát a szükséges beruházást is gyakran elmulasztja, aminek az a következménye, hogy a termelési rend és folytonosság mellett elérhető nyereségtöbblettől elesik. A magyar főnemesség az udvar csábítására az év legnagyobb részét, sőt gyakran az egész évet Bécsben, a tobzódó fővárosban tölti, vetekedve ott a még gazdagabb osztrák és cseh nemességgel, idegen erkölcsöket és életmódot utánozva. Ennek következménye, hogy elpazarolja bevételeit, azokat a jövedelmeket, amelyeket a bérlők, intézők és zsidók még meghagynak neki. Ezáltal az országból nemcsak a pénz nagy része megy ki, amely egyébként arra volna hivatva, hogy szabad és sokszoros körforgásban magának az országnak hasznára váljék, hanem az alsó nemesség, a polgárság és mindazok erkölce is, akiknek a főnemességgel van dolga, ennek életmódja által veszélyben forog és megromlik. Mert ha ezek Magyarországon tartózkodnak, akár a nagyobb városokban, akár birtokaikon, jelenlétük talán még károsabb a köz számára, mint ha távol élnének. A nemesség ugyanis itt is az udvari és városi életet éli, amelyet külföldön látott. Amennyire csak teheti, igyekszik a maga kis Párizsát és Bécsét a maga környezetében megteremteni és ezáltal elpuhultsággal, tobzódással és bűneivel a körülötte levő jobb vért és életet megmérgezi. Jellemző, hogy a magyar földbirtokok tekintélyes része az udvar ajándékozása és kegye által osztrák családok kezébe került, akik a magyar arisztokráciával sűrűn házasodtak össze. Ilyformán a főnemesség majdnem teljesen elvesz-

tette azt a nemzeti jelleget, amely azelőtt a magyarokat oly előnyösen különböztette meg. Mivel a keveredés majdnem mindig a katolikus nemesseget érintette, ezáltal a vallási elnyomatás mindig erősebb és általánosabb lett. A polgárnak és parasztnak nincsen semmi reménye, hogy helyzetén könnyítsen. Az udvar nagyon tart még az új, szabad szellemtől, amelyet II. József jószándékú rendeletei az egész monarchiában elterjesztettek és arra törekszik, hogy mindent előző állapotába térítsen vissza. A szerző meg van győződve, ha József még tíz évet élt volna és az osztrák örökös tartományokban befejezhette volna nagy művét, semmiféle elévült előjogok előtt nem hátrált volna meg. Ezt az áldott országot is alapjában forgatta volna fel, annak jobb alkotmányt és közigazgatást adott volna, amelyért már évszázadok óta küzd. Valóságos polgári osztályt teremtett volna a természettől és a józan észről neki járó jogokkal. A parasztot teljesen feloldotta volna a rabszolgaságból, világozottságot, műveltséget és türelmet terjesztett volna mindenfelé. Ezáltal a polgár munkásabbá és vállalkozóbbá, a paraszt szorgalmasabbá és bátrabbá vált volna. Ez a pompás ország, amely most félig parlagon maga elől zárja el erőit, jobban fel lenne építve, a népesség szaporodnék, a kereskedelem minden gátló bilincsetől megkönnyebbülne. Maga a nemesség is meggazdagodnék s talán józanabbá és nemesebbé válna. Amit most hízelkedéssel, makacskodással kényszerül kicsikarni, akkor az jog szerint megilletné őt és minden előnyével szemben csak azt a szegyenletes tudatot veszítené el, hogy korlátlan zsarnoka ostoba rabszolgáinak és hogy uralkodóit a kötelezettségek megtagadásával saját kárára időről-időre ingerelheti. Ezek az urak csupa daccal vagy hízelkedéssel vívták ki előnyeiket, de majd meglátják, hogy mily keveset használ nekik a megújult udvar látszólagos bálványozása. Az udvarnak is kevés haszna lesz látszólagos engedékenységből. Mert az ellenség közeledtére a magyarok nem fognak sok ellenállást tanúsítani.

A politikai életben olyan hírek vannak elterjedve, amelyek Bécsben aggodalmakat, itt pedig reményeket ébresztenek. A hírek egyike, amely Bécsben nagy feltűnést keltett, hogy az osztrák császárnak azt az ajánlatot tették, ossza meg a monarchiát testvéreivel: egyiknek Csehországot, másiknak Magyarországot juttassa és magának csupán Ausztriát tartsa meg. A különálló ország uralkodója bármily rövidlátó lenne is, hamarosan belátná, hogy a mostani kormány mindenben a nemzet elnyomására törekszik, amely végső eredményben nem csupán a hatalmas nemesi családokból áll. E kormány a megerősödéssel vezető legfőbb segédforrásokat eldugaszolja és az a célja, hogy a hazafiság utolsó csíráját is elfojtsa. Ilyen előreláthatatlan változások alkalmával minden új berendezkedést könnyebben lehetne végrehajtani, annál is inkább, mert a császár testvérei közül mindegyikben több hajlandóság van a megboldogult József császár szelleme és gondolkodásmódja iránt, mint magában a császárban. A reformok esetén a nemesség nem kelne föl régi alkotmányának védelmére, mert őt az udvarnak már régen sikerült elgyengítenie és elpuhítania. Egyébként is bennük éppoly kevés egyetértés és összetartás van, mint amilyen kevés igazi hazafiság. Bizonyos, hogy a polgároktól és parasztoktól ma már nem várhatja el a nemesség, hogy hívására bilincsök további fenntartásáért síkra szálljanak. A polgár most mindenütt okosabb, mint a nemesség,

jobban ismeri saját igazi előnyeit, mint a nemesség a magáét. A paraszt is tudja már, hogy van a világon külön fény is az istálló lámpásánál.

A reformok esetén Reichardt véleménye szerint Magyarországot egyes elszegényedett és sanyargatott országokból idegen, derék munkás telepésekkel telepítenék be. Benépesítenék az ország néptelen vidékeit és a mezőgazdaságot föllendítenék. Aki ma erre téved, többnyire hitvány csócselék, amely az első kölcsönt hamarosan eltékozolja, azután tönkremegy és ismét tovább siet. Maga a jobb bevándorolt protestáns is továbbmegy az országból, amint a vallási és gazdasági elnyomatást megismeri. Sőt magával viszi a jobbérzésű magyart is, aki a gyűlöletes elnyomásba belefáradva, inkább él külföldön gondok között, ahol legalább saját hite szerinti tisztességes halált engednek meg neki és gyermekei még elérhetik azt, ami neki hazájában örökké tiltva volt.

Amint Reichardt magasabb távlatokból nézi ezt a nagyszerű országot, amely déli és keleti tartományaival körülbelül 5000 földrajzi mérföldet tesz ki, megállapítja, hogy most, amidőn minden magasabb kultúrától meg van fosztva, több mint felényire teljesen műveletlenül és élettelenül fekszik csekély lakossága miatt, mégis sok pompás állatot, kitűnő gabonát, mindenféle gyümölcsöt, hihetetlenül sok bort, dohányt, gyapjút és egyéb termékeket szolgáltat. Ha ezt az országot józan, igazságos kormányzat alatt képzelet el, amely minden jó és hasznos ügyet elősegít, az a meggyőződése, hogy ennek az országnak, amelynek talaja ötven, hatvan, sőt százszoros termést is hoz, amelynek népe természettől fogva erőteljes, józan és ügyes, amely ily sokfajta és pompás állatot nevel, amelyet folyamok szelnek és a tenger táplál és végre, amelyet szegényebb és ostobább szomszédok vesznek körül, ennek az országnak nincs pártfogóra szüksége. Felülről kellene jönni a rendnek és az igazságosságnak, a tulajdon szentiségének és a magántulajdon biztonságának minden osztály számára és akkor Magyarország egyike lenne Európa legelső országainak.

*

Quin magyarországi útján a víziút festői részleteinek elemzésébe merült el. Pesten csak rövid ideig tartózkodik és művében csak utal arra az általános képre, amelyet benne a magyar főváros keltett. A kép kedvező lehetett, mert útleírása mindkét kötetének címképeként Buda és Pest Bequet által köre rajzolt látképét használta fel. Észreveszi, hogy Pest teljesen modernül épült. Meglátja az új középületeket és dicséri a pompás magánházakat. Szerinte a Nemzeti Kaszinó különös jellemző vonása a városnak. Noha Pozsony az ország névleges fővárosa, de a magyarok felfogása szerint az a megbocsáthatatlan hibája van, hogy nagyon közel van Bécshez. Ezért Pest már jó ideje átvette a főváros szerepét, a tudományos és művészeti élet, valamint az előkelő világ szórakozása szempontjából is. Itt tartják a nagy bálokat és multságokat, ez a színjátszás, az időtöltés, de egyszerűsége a politikai és magán intrikák helye. Buda szintén kiveszi részét mindenből, néha a társas összejöveteleket is Budán rendezik. A hajóhíd ugyan inkább akadálya a két város összejövetelének, ez az akadály azonban nemsokára megszűnik. Tudja, hogy tárgyalások folynak egy kőhíd építéséről, amelynek költségeit a hídpénz fedezné és ez alól senki sem lenne

mentes. Humorosan jegyzi meg, hogy amióta a Duna folyni kezdett, ily újtásról Magyarországon még nem hallottak, hiszen a magyar nemes születésénél fogva élvezi azt a kiváltságot, hogy semmiféle adót nem fizet. Humoros a véleménye arról is, hogy mi készítette a pestieket a híd építésére. Észreveszi a hölgyek, akik nem akarták magukat megfosztani attól a szórakozástól, amelyet télen Budán élvezhetnek, addig zaklatták férjüket, atyjukat, fivérüket, hogy a diétán megszavazták a kőhidat. Az angol véleménye szerint bármily jelentéktelennek lássék is ez az újtás, valószínű, hogy az ország sok hasznos reformjának útját nyitja meg az egyenlő elbánás alapelveinek alkalmazása által.

*

D'Haussez a két várost először orografikusan ismerteti. Mindjárt az első impressziói igen kellemesek. Ennek a kellemes látványnak a fő oka az a rend, amely az építkezésekben uralkodik és amely meglepi a Pestet látogató idegent. Feltűnik a kőépítkezés, amelynek színe is kellemes hatást kelt. Amint az építésrendészetre tekint, megállapítja, hogy az egy külön bizottság ellenőrzésének van alávetve. Ennek az intézménynek (Kir. Szépítő Bizottság) köszönhető, hogy Pest egyike Európa legjelentékenyebb városainak. Az utcák bővelkednek a csinos épületekben. Tudja azt is, hogy az egyéni érdek nem szenved a reá kényszerített bizonyos fokú megkötöttségtől. A tervek módosítását ugyanis mindig összhangba hozzák azzal a gondolattal, amely a kivített megelőzte és azokkal a költségvetési határokkal, amelyek az építkezés végrehajtásánál irányadók voltak. Ez az ellenőrzés tulajdonképpen nem egyéb, mint a köz- és magánérdek összeegyeztetése. Hamar észreveszi, hogy az invalidus-palotától eltekintve, nincs monumentális épület Pesten. A templomok szerinte annak a kornak építkezési hibáit viselik magukon, amelyben készültek és a következő korszakok kegyelete nem keresett módosítást az építkezés fogyatékoságainak kiküszöbölésére. Már sokkal nagylelkűbbnek mutatkozik a köz nemrégén épült színházával szemben, amelynek arányai szélesek és szabályosak.

Feltűnik neki, hogy annak ellenére, hogy a sík talaj könnyű lehetőséget nyújt a lekötésre, fák ültetésére és sétányok alkotására, Pest városában a városszépítésnek ezzel a fajtájával nem találkozik. Néhány, a Duna partján szétszórt fa, néhány, a bécsi országúton felsorakoztatott ültetvény képviseli mindössze azt a kellemességet, amelyet különben egy város sem mulaszt el megalkotni, hogy lakosai gyönyörködtetését szolgálja. A Duna változó szélessége szigetek képződését segíti elő. E szigetek szintén hozzájárulnak a pesti dunai látkép csodálatos hatásának kiegyensúlyozásához és a messze távolságban lezárják a határt.

Foglalkozik a városok multjával is, hivatkozik a római feliratok kútfőire és megemlíti Budának, a középkori magyar királyság középpontjának fényét. Tudja, hogy a város többször pusztult el, de szerencsés fekvésének köszönheti többszörös feltámadását és fejlődését. Észreveszi a városok központi helyzetét is az országban, amely a főváros szerepére teszi őket alkalmassá. A 140.000 lakost számláló két város szerencsés

helyzetben van a Német- és Törökországgal való közlekedés szempontjából is, amely a kereskedelem és ipar haladásának fő előmozdítója.

Szellemes megjegyzése, hogy Buda szinte a dombok amfiteátrumában mutatja épületeit. Pesttel összehasonlítva észreveszi a két város stílusjellegének különbségét. Az ellenkező hatás azonban, mintha közelebb akarná hozni egymáshoz a két várost: Pesten az élénk kereskedelem a budai városrész főúri komolyságával, az ipar aktivitása a magántulajdon nyugodtságával, a modern szokások korszaka a középkoréval találkozik. Budán a vár utcáin csupa luxusjárművet lát. Nyáron ez az élénkség hiányzik, mert lakói az időt inkább birtokukon töltik. Midőn D'Haussez itt járt, a vár egy kihalt, elhagyott város látszatát keltette. Az üres paloták csak jelezték azok lakóit; az épületek gazdagságát és nagy területét látva azt a véleményt táplálja, hogy gazdáik inkább a költséges lehetőségeivel és eszközeivel, mint a kincshalmozás aggodalmával vannak elfoglalva. A tulajdonosok nagyúri szokásaira a nagyvonalú és fényes elosztású épületekből következtet. A »császári palotáról«, amelyet Mária Terézia építtetett át, megállapítja, hogy legnagyobb részében különbözik az ilyfajta épületektől. A palotán látszik, hogy mindent szem előtt tartottak az építkezésnél, amit az uralkodó reprezentációs kötelezettsége megkövetel és nem is hanyagoltak el semmit, amit a józslés és a kényelem tanácsolt. Ablakairól és erkélyeiről a széles távolba nyílik kilátás, amely átfogja Magyarországot széles síkságait, a hegyek övezetét, a fákkal borított szigeteket és a Dunának úszó falvakkal, a vízimalmok csoportjaival élénkített vonalát.

Vissza-visszatér a két város képének különböző jellegére és azt különféle szempontokból mutatja ki. Szerinte Buda templomainak egész különleges stílushatása van. Nincs rajtuk semmi olyan jelleg, amelyet az ember az ily épületeknél találni szokott. Az az érzése, mintha a törökök építették volna azokat, amikor a várost birtokolták. Ezért valahányszor az óra üt, azt várja, hogy a többemeletes, négyszögletes tornyon, amelyet kiugró, domború bádoglemez fed, az imám jelenik meg. A két város különben Edinburgh két városképére emlékezteti. Ott is az egyik város régi, hegyen fekvő és házai lenyúlnak a völgyig, a másik fiatal, szabályos, modern tervek szerint épült, amelyben elfogadták mindazt, amit az előrehaladott civilizáció megkövetel. Az összehasonlítás Edinburgh-val más téren is kínálkozik. Ott is az egyik város nekitámaszkodik a hegynek, amely fokos-kint lesz kisebb, a másik síma felületen végződik. Mind a két városnál a lakosok egymás között hidakon közlekednek, azzal a különbséggel, hogy Budán a híd egy széles folyót szel át, Edinburghban egy víz nélküli szakadékot. A két országban a két régi város alapítása időszakának szokásaiból és erkölceiből megőriz bizonyos látszatot. Az új városok ellenben az új korszak formáit, ízlését és szükségleteit veszik fel.

Az állandó híd építésének terve is foglalkoztatja az útleírót. Láta a nagyszerű terveket, de az a gondolata támadt, hogy a felhasználandó milliók, amelyek majd csak néhány ölnyi közlekedést könnyítenek meg, mennyivel jobb szolgálatot tennének, ha új utak építésére, avagy a régiék megjavítására szolgálnának. Mert a fényűző Pest városa, ez az oly gyorsan növekvő hely nem közelíthető meg másként, mint homokos utakon, amelyeknek határtalanságában az utazó azt az irányt választja, amelyet

a legkevésbé rossznak hisz. Így azután az év legtöbb hónapjában az ország többi részével az összeköttetés szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik, a többi hónapokban pedig legalább is nagyon nehéz. Ezért az a véleménye, hogy mielőtt ily fényűző tervet megvalósítanának, a szükségesekkel kellene foglalkozni; mielőtt új terheket kényszerítenének a népre, azokról az eszközökről kellene gondoskodni, amelyekkel azokat elviselhesse. Az eszközök pedig jórészt a közlekedés megkönnyítésében állanak: ez bátorítja a földművelést, mert csökkenti a termény szállításának költségeit. Tekintettel arra, hogy Magyarországon a nép engedelmes, a kormányzat és közigazgatás pedig értelmes és tekintélynek örvendő: ezekkel az elemekkel nagy és hasznos dolgokat lehet művelni. Az egyszerű földműves, aki az utak építésén dolgoznék, ugyan nem értené meg mindjárt annak előnyeit; zúgolódnék és elveszett fáradság lenne őt meggyőzni munkája értelméről. De a tapasztalat meghozná a meggyőződést is. Verejtéke megtermékenyítené a földet és a nyomorúság állandó csökkentése bőven kárpótolná a pillanatnyi munkatöbbletért.

D'Haussez-t mint politikust Pesten a Nemzeti Kaszinó intézménye ragadta meg. Elmondja, hogy a kormány jóváhagyásával alapították a kaszinót. Ott tárgyalják az ország reformtörekvéseit szolgáló intézkedéseket, amelyekről az a véleménye, hogy nagyon alkalmasak és talán igen hasznosak is. Már a kaszinó politikai megbeszéléseiről az a véleménye, hogy ez nem lehet veszélytelen. Itt tárgyalják meg a tudományok és művészetek művelésére szolgáló eszközöket is, ami szerinte nagyon hasznos dolog; itt olvassák és magyarázzák az angol és francia politikai lapokat, amelyek azután eszméket adnak, hogy Magyarországon is utánozzák és lemásolják azokat a bámulatatos politikai módszereket, amelyeknek természete, hogy mindenütt csodálatosan sikerülnek, ahol azokat megkísérik. Szerinte már elég előre vannak az újítók, sőt gyakran a távolabb vezető utakon is. A kormány álláspontját ismertetve, úgy értesült, hogy a kormány ezeknek láttára szinte megrémült és legjobbnak látta az arany középutra helyezkedni, vagyis az újítók közé keveredni. Gyorsabban és merészebben menni előre, abból a célból, hogy a mozgalom vezetését magához ragadja. Eddig azonban ennek a módszernek a kormány csak felét követte. Úgy értesült, hogy a Monarchia kancellárja (Metternich Kelemen herceg) már a kaszinó tagjai közé iratkozott, de viszont azt még nem hallotta róla, hogy a várt reformok előbbrevitelét siettette volna. A szerző a kaszinó működése hatásának tulajdonítja a Dunagőzhajózási Társaság alapítását, és ismerteti, hogy a kaszinó szorgalmazta a magyar nyelven meginduló napilapok kiadását is. Ez a lap eddig még nem lépte át a mérsékelt polémia határát és addig csak a szerzők által aláírt iránycikkeket adott ki, az előítéletek és visszaélések ellen. Ezt azután más hirlapok is követték. A sajtóról már D'Haussez megállapítja, hogy új hatalmat jelent az államban, mégpedig olyan hatalmat, amelynek bár nincsen közvetlen tekintélye, mégis ellenállhatatlan hatást gyakorol.

*

Elliot késő este érkezett meg hajóútján Pestre, de mindjárt észrevette, hogy a Buda mögötti hegyek mily szép háttérrel adnak a városnak és mily

hatásossá teszik az esti szürkületet. Alig hogy a hajó megérkezett, az éhes hordárok tömege rohanta meg az utasokat; oly nagy volt a tolongás az utasok és a hordárok között, hogy a poggyászok elvesztésétől tartottak. Mintegy 160 utas érkezett ez alkalommal hajón. Buda nevééről az utazó úgy tudja, hogy az István király testvérétől ered, a német Ofen szó pedig a város melegforrásaitól nyerte nevét. Tud a rómaiak Sicambria nevű városáról is, akik az utókorra is sok emléket hagytak, ezek között egy jó állapotban levő sudariumot. A rómaiakról Óbuda ismertetésére tér át. Azt is tudja a városról, hogy Attila is itt tartotta udvarát. Most már a vad győző tartózkodási helyéről kevés egykorú emlék maradt meg, de a környező alacsony dombok könnyű elképzelést nyújtanak az egykorú barbár tábor helyéről. A magaslatról kiterjedt kép nyílik egy lapos, de érdektelen vidékre, a Rákos síkságára, amely százezer sátor befogadására is alkalmas. Ez az a hely, ahol a magyarok királyukat szokták választani. Kilátás nyílik a Duna széles vizére, amely itt 1300 lábra szélesedik, a hajóhídra, Pest városának szabályosan épült szép házaira, amelyek közül különösen a rokantak palotája ragadja meg a szemet előkelő architektúrájával.

Aquincumba menet néhány természetes melegfürdőt látogatott meg, amelyeket az Ofen névadó források táplálnak. A források hőfoka 138 Fahrenheit, vagy 47 fok Reaumur, vizük tiszta, annak ellenére, hogy szaga és íze kénés. Belépve egy fürdőbe, több gyermeket és két felnőttet látott fürödni. Kérdezősködésére azt a választ kapta, hogy a nemek külön fürdése nem kötelező. Ezt a fürdőt Szolimán szultán építette és azért is hívják török fürdőnek. A fürdő 12 négyszögöl nagyságú, keskeny léckerítéssel van körülvéve, körös-körül pedig a fürdőzők kényelmére kerevetek vannak elhelyezve.

Visszatérve kirándulásáról, meglátogatja a palatinus budai palotáját. Megjegyzi, hogy jól épült ház ez, amelynek belső berendezése több kényelmet, de kevesebb látványt kínál, mint a legtöbb európai királyi rezidencia. A szobák a nádor feleségeinek (a nádor, miként a császár is, négyszögölös) és rokonainak képeivel vannak díszítve. A palota kápolnájában egy pap megmutatta neki Szent István király jobbát, amelyet egy üvegszekrény ezüst tartójában őriznek. A Szent Jobbról megjegyzi, hogy nagyon össze van száradva, mert hiszen vetekszik Matuzsálem korával, de nem visszaszítító látvány, mint sok más kiállított relikvia. A szent koronáról azt a felvilágosítást kapta, hogy az a görög császári korona utánzata, amelyet Szilveszter pápa ajándékozott Szent Istvánnak és egy évben csak kétszer látható: Szent István napján és a király koronázásának évfordulóján. A legenda szerint a szent korona az égből szállott alá, amely mennyei eredetével az első magyar király Istentől nyert jogát igazolja.

Ünnepnap akarta meglátogatni a könyvtárt, de erre nem sikerült engedélyt kapni. Erre fölkereste sziesztájában a nyilvános régiségtár őrét és a régiségtárt az ünnepnap ellenére egy »ezüst kulcs« gyorsan fölnyitotta. Megszemléli az éremtárt, amelyben Szent Istvántól a legutolsó időkig kiadott pénzek vannak összegyűjtve. Megnézi az első arany dukátot, amelyet I. Károly alatt vertek Magyarországon. Megemlíti a római kori régiségeket is, továbbá Luther Márton feleségét ábrázoló és a reformátor

tulajdonában volt ezüst serleget, végre egy 1816-ból származó napoleoni zászlót.

Míg Budát a folyó felől nézve tekintélyes városnak látja, bent a városban kevésbé van elragadtatva tőle. Utcái nincsenek kövezve, bokáig ér a por, amely nedves időben sártengerré változik, a zsidóváros pedig nagyon piszkos. Feltűnik neki az öt-hatezer lakosú Rácváros. A Rácváros felé tartó útjában lát dohányföldet, sűrűn beültetett sárgatök-ültetvényeket és oly lehetetlennek látszó taligát, amelyiknek mintája Norvégiában van. De az ökrök nagyok, előkelő szarvakkal, a szomszédos vidékről pedig úgy tudja, hogy híres rendkívüli nagyságú és bátorságú kutyafajtájáról, amely megtámadja és megöli a farkasokat. Feltűnik neki a kávéházak kapuja fölött a »Kavé-Ház« felírás; a névben egyikét fedezi föl azon módosításoknak, amelyeknek ennek az értékes növénynek a neve földközi útjában átment. Meg volt lepve, hogy a jobb lakóházak felett a tulajdonosok neve olvasható, óriási méretű betűkkel. Ez a kedves szokás Sándor gróf rezidenciáján is látszik, akit Angliában lovas ünnepekkel kapcsolatban jól ismernek.

Pesten feltűnik neki a modern nagyváros széles, tiszta, jól kövezett utcáival, kitűnően felszerelt üzleteivel, sok szép nyilvános épületével és jól kiépített rakpartjával. Az építési anyagról az a megjegyzése, hogy ez legtöbbször könnyű, lyukacsos kő, amelyet a Dunántúlról hoznak. Az egyetemnek is jó hírneve van, pompás természetrajzi gyűjteménnyel és botanikus kerttel rendelkezik. A kézműipari termékek közül szerinte a főtermék a tajtékpipa, amelynek anyagát Konstantinápolyból importálják. Ez egy bizonyos fajta kallózott föld, amelyet a tatár Krim déli részén találnak főképp. Konstantinápolyban bazároknak árulják és karavánokkal küldik fel Pestre. A pipák kikészítése Pesten történik és az itt gyártott készítmények a német vásárokra: Bécsbe, Frankfurtba, Lipcsébe is elkerülnek.

Megemlíti azokat a hosszas küzdelmeket, amelyeket Pesten az állóhíd érdekében folytattak. Leírja a hajóhidat, amely közel 50 összeláncolt csónakból áll. Ezek közül kettő-három annyiszor nyílik szét, ahányszor hajók mennek át rajta. Télen azonban a folyó annyi és oly nagytömegű jégtáblát visz magával, hogy a hidat be kell vonni és így a közlekedés a két város között megszűnik. Az ebből folyó kényelmetlenség oly komolyan érezhető, hogy a vashíd építésének gondolata már komoly tárgyalás alatt van. A hasonló terheket eddig a parasztok viselték, de szegénységük nagy akadályokat gördít a munka elé. Végül is a nemesség vállalta a terhet és beleegyezett a hídvámszedésbe, amely egyformán kötelező lesz főúr és jobbágy számára. Ezt a vívmányt a demokratikus párt, mint a jogegyenlőség kezdetét és mint további, a nép javát szolgáló reformok előjátékát üdvözölte.

Hallott arról is, hogy a magyar nyelv művelését célzó egyesület alakuló ülést tartott Pesten és ennek olyan sikere volt, hogy az egyik nemes 1000, a másik 6000 forintot ajánlott meg a cél érdekében. Ez utóbbi gróf Széchenyi István volt, aki a főrendiházban síkra szállt és elfogadtatta a magyar nyelv hivatalos használatát. Ennek a fölvilágosodott, széleslátókörű egyénnek és hatásának köszönhető a dunai gőzhajózás is. Nem mintha a terv tőle eredne. De mint gazdag vezető ember, akinek törekvése minden nagyvállalkozást előmozdít, rendesen kap hitelt,

amellyel a hitelező a grófort akarja megtisztelni. A gőzhajózás tulajdonképen legfőbb mozgóatója egy Anrews nevű bécsi lakos volt, aki három éven keresztül befektetett tőkéjéből alig kapott valamit vissza és gyakran tette meg a dunai utat mindössze másodmagával, mert a vállalkozással szemben előítéletek állottak fenn. Két évvel ezelőtt azonban a zimonyi vásár alkalmával a kíváncsiak legyőzték gátlásaikat és egyszerre 300 ember szállt hajóra Pesten. Ettől kezdve a gróf, akinek eddig csak 50 font részvénye volt a vállalkozásban, jobban foglalkozott ezzel, több részvényt vett és azóta ez az ügy szinte vesszőparipája lett. Széchenyi működése felkeltette az osztrák kormány féltékenységét. A vállalat jóváhagyását Metternichtől és a császártól mégis úgy érte el, hogy a magyar diétával akarta megerősíteni a társulatot, ha a kormányzat azt nem hagyná jóvá. Széchenyi több ízben volt Angliában, a gépekre, szállításukra vonatkozólag kötött itt megállapodásokat, most angol mérnököket alkalmaz az összes hajókon és az ő működésének köszönhető, hogy honfitársai közül ma már a különféle helyeken többen összeköttetésben állanak a vállalattal. Széchenyi rokonszenvez az angolokkal és bizonyos, ha egy angol Pestre utazik, udvariasan fogadják, meghívást kap a kaszinóba is, amelyet különben több angol és francia részvény segítségével hoztak létre.

Elliot röviden megemlékezik még a magyar katona nemzeti viseletéről, az ország híres borairól, gyümölcsseiről, szárnyasáról és vadjáról, de ételéről az a véleménye, hogy idegenek számára nem mindig elviselhetők. Szól az itt is forgalomban levő osztrák pénzegységről, de megjegyzi, hogy sokkal előkelőbb a magyar aranytallér, amelynek értéke 9 és 10 shilling között váltakozik.

A társadalmi osztályok részletesebb ismertetésével nem foglalkozik, de mindjárt Pestre való megérkezése után összefoglalja a magyar nemesről kialakult véleményét, amely szerint annak tekintete minden vonatkozásban a büszke függetlenségi szellemet, a politikai szenvedélyt és az osztrák kormányzat iránti gyűlöletet tükrözi vissza. Hazafias, mint a lengyel, nyílt, mint az angol, legdrágább neki hazája dicsősége és nem röstelli kimondani, hogy szégyen és dicstelenség Magyarország bekebelezése Ausztriába.

*

A francia trónörökös útinaplója szerint Pest nagyvárossá való alakulása, ami az utolsó húsz év fejlődésének eredménye, főként a főnemesség hazafias érzelmeinek köszönhető, amely nemzeti kötelességének tartotta, hogy téli lakása számára itt építsen magának palotát. A népesedés fejlődésének és gazdagodásának másik oka a kereskedelem virágzása és az ipar fejlődése. Pest szerinte éppúgy a nemesség, mint a kereskedő osztály városa, az igazi magyar főváros; Buda pedig a közhivatalok városa és német jellegű. Fejlődése is lassú, húsz év alatt alig változott. A két város akkor lesz igazán egységes, ha a függőhíd megépül, mert a hivatalnokok egy része Pesten fog berendezkedni. A kormányzásnak is érdeke, hogy ne hanyagoljon el semmit, ami a két város közötti különbséget megszünteti, mert ez egyetlen eszköze a szétválasztó szellem eltüntetésének is.

Leírja a főherceg nádor palotáját; téres, jól elosztott és szép homlokzattal ellátott épületnek nevezi, amelyet a két város és a kör-

nyező vidék ural. A palota fogadótermének ablakaiból nagyon kiterjedt láthatárt fedez fel és visszaemlékszik azokra a történeti eseményekre, amelyeknek e hely tanuja volt. Ez az a hely, amelynek romjain ma a Mária Terézia által épített és megszipített nagyszerű palota emelkedik. A palota körüli tér magas falai alatt jól beültetett sétahelyek, nyilvános és magán-kertek láthatók, ahol a lakosok, ellentétben atyáikkal, békében élvezik a jólétet, amelyet a civilizáció és a hatalom állandósága juttatott nekik. Budán, bár kevésbé élénk, az idegen mégis több szállodát és egy szép fürdőházat is észrevesz, amelyet most építettek a rakpart keleti részén. A fürdőház fölött fekvő hegyen a csodálatos fekvésű csillagvizsgálót is észreveszi.

Megérkezve Pestre, szállodában szállt meg, ahol egy Ausztria szolgálatában álló De La Rue Du Can nevű katonatiszt fogadta őt, akit Lederer gróf parancsnokló tábornok a királyi utas mellé szolgálattételre kirendelt. Chambord grófja nagyon méltányolta ezt a figyelmet és boldog volt, hogy közelében eggyel több francia tartózkodik. Megérkezésének másnapján fogadta a herceg a különféle fegyvernemek tábornokait, a helyőrség főbb tisztjeit és megállapodott velük az időben a katonai intézmények meglátogatására vonatkozólag. Négy nap állt rendelkezésükre, ami nagyon gyorsan elmúlt.

A nádorné tudomást szerezve a herceg Pestre érkezéséről és nem akarván megvárni látogatását, udvarmesterét eléje küldte ebédre szóló meghívással. A nádor maga a pozsonyi diétán elnökölt, ahová Hermina főhercegnő, idősebb lánya is követte őt. Az útinapló jellemzi a nádor feleségét. A királyi hercegné sok méltóságot egyesít sok jóssággal és királyi unokaöccsét olyan szeretettel fogadta, hogy azt nem tulajdoníthatta egyedül családi tulajdonságnak. Jellemzi a nádori család gyermekeit is: Erzsébet főhercegnőt különösen elragadó egyéniségnek mutatja, aki anyja nevelése mellett bizonyára egyesíteni fogja a lélek nemességét, a bájnak és szépségnek vonzóerejét egyaránt.

A herceg látogatásai során megtekintette a nevezetesebb nyilvános intézményeket, a kórházakat, az invalidus-palotát és az újépületet, amelyről megjegyzi, hogy ilyen kiterjedésű épületet még sehol sem látott. Az épület célja tűzészeti laktanya elhelyezése 4000 emberrel és megfelelő számú lóval. Az épület maga egy mérhetetlen nagy négyzetalakú kétemeletes épület, mely mind a négy oldalon teljesen ki van képezve; ezen kívül minden szögletében egy négyszögletes szárnyépületet építettek, amelyeknek egyike tiszti lakásul szolgál. A szárnyépületek külső szögei bekerítő fallal vannak egymással összekötve, amelyhez a fészerek, istállók, raktárak és műhelyek háttal támaszkodnak. Egy lovaglóiskola és tűzészeti gyakorlatokra szánt fedett iskola foglalja el az épület északi sarka és a fal közötti üres térség egy részét. Amikor a herceg a kaszárnyába lépett, öt-hat csoport gyakorlatozott egyszerre. Ebből arra lehet következtetni, hogy a belső udvar területe legalább is negyvenezer négyzetméter. Maga a telep a Dunához közel fekszik, de eléggé emelkedett helyen ahhoz, hogy az áradásoktól védve legyen, amelyek az előző évben elöntötték és elpusztították a két város alacsony házait.

Az újépületből való távozás után alkalma volt a hercegnek, hogy a sorozás egy különös fajtáját: a toborzást a gyakorlatban lássa. Egy

nyilvános, emberekkel tele téren több gyalogos altiszt huszárnak öltözve és különösen tarka, ezerszínű selyemmel díszített egyenruhában élénk táncot lejtett, amelyet bájos cifrázatokkal és érdekes taglejtésekkel kísért. A kíváncsiak nagy tömege vette körül a jelenetet. Ezeknek egy része fiatal falusi emberekből állott. A falusiak bizonyára arra gondoltak, milyen kellemes lehet egy oly hadseregben szolgálni, ahol ily csinos egyenruhát, ily sokszínű selymeket hordanak és ily szép táncokat tanulnak. Ezalatt a táncoló altisztek felfüggesztik mutatványukat és hogy módszerük csábításait befejezzék, szavakra térve át, közelednek a fiatal kíváncsiakhoz és körülveszik őket. Addig csevegnek és dicsérik a kaszárnya gyönyöreit, magasztalják a mente és a dolmány harcias szépségét, addig isznak és mulatnak, amíg megegyeznek velük és aláíratnak egy-egy szerződést. De ezután tűnik ki, hogy ebben a pillanatban nincs üresedés a lovasságnál, tehát várni kell és a gyalogosokhoz menni. Bosszantó a csalódás, amely az új regruták arcán szálnalmas vonásokban rajzolódik. De hát a szükség parancsol, a remény támogat, lemondanak és elszenvednek negyven napi vesztegzárt egy huszárló kilátásáért. A hónap végén ló még mindig nincs, de a vesztegzár tovább tart. Így lassan megszokják az új helyzetet, a gyalogosok között is barátokat találnak, akiknek szintén megvan a maguk szeretetreméltósága. Már nem kérdés többé a selyem, a mente, a dolmány; a reménybeli huszároknak most már csak keféről, vakaróról, istállóökrökről, lórúgásokról és a lovasélet egyéb apró örömeiről beszélnek. Így a regruták lassan áttérnek a gyalogosok nézetére és elég jókedvűen elhatározzák, hogy sorsukat véglegesen egyesítik azokéval. Az altisztek, akik a sorozást végzik, valóságos kéjencei az ujoncfogásnak, rendszertükkel vásárról-vásárra, piacról-piacra háznak és mindenütt ugyanazon szerencsével sorozzák be huszároknak a gyalogosokat. Ez annak a jele, hogy ügyességgel kell kezdeni, ha önkéntes gyalogosokat akarnak verbuválni.

Pestre érkezésük másnapján a trónörökös tiszteletére a főhercegné ebédet adott a margitszigeti főhercegi pavillonban. A hercegné annyira tetszett a sziget festői fekvése, hogy elhatározta annak megegyezési meglátogatását, azzal a céllal, hogy ott fürödni fog. Amint a megállapodás szerint a trónörökös Levis herceg társaságában megjelent, a sziget csúcsán egy csónak helyett tizet talált, amelyek zenészekkel és díszekkel megpakva a herceg megérkezésére vártak. A francia trónörökös beleugrott a vízbe, amire hatvan úszó követi példáját, őket követik a felvirágozott csónakok. A menet a fürdőházig úszott le, ahol újabb úszógyakorlatokat végeztek. Közben a látnivaló újszerűségétől csábított lakosság megszállta a partokat és éljen kiáltással üdvözölte a herceget és az ünnepély szereplőit, akik nem hazudtolták volna meg sem Tritont, sem pedig a Nereidákat. Este nyolcvan zenész hangversenyt adott a herceg tiszteletére, utána pedig színházba mentek, ahol a Belizár című operát adták magyar nyelven. Mint az útinapló megjegyzi, akkor a nagy színházakban egy tragédiát gyakoroltak, amelynek tárgya nemzeti volt; a lakosok nagy türelmetlenséggel várták az előadás napját, amely történelmük legdrámaibb emlékét idézte fel és hazafiságukat is izgatta.

* * *

A nyolc ismertetett utazó Budára és Pestre vonatkozó leírásának közlése után néhány szót kell szólnunk az ismertetésünkben követett módszer indokolására. Tárgyalási anyagunk két utóbbi csoportjának szem előtt tartása mellett is tudjuk, hogy mind az utazótípusok rajza, mind pedig a városképről és városi életről közölt észrevételek plasztikusabb képbe lettek volna összefoglalhatók, ha azokat nem az egyes útleírások keretében, hanem összefüggően tárgyaljuk. A tárgy leíró, elbeszélő és elmélkedő-kritikai mivoltára való tekintettel, valamint a felvetett témakörök sokfélesége szempontjából egyaránt lett volna erre lehetőség. De egyrészt mivel a nyolc utazó leírása önmagában nem adhatta azt az anyagot, amely a városképről, annak minden vonatkozásában való fogalmunkat kimeríthetné, másrészt az a szándék, hogy egyes utazók közléseinek szempontjait is világosan lássuk, indított arra az elhatározásra, hogy az egyes utazók leírását külön-külön tegyük vizsgálat tárgyává. A kísérletkép és szinte ötletszerűen kiválasztott nyolc útleírás anyaga kétségtelenül sokkal teljesebbé válik, ha azt az egykorú, még nagyszámban nem ismertetett utazási irodalmunkkal kiegészítjük. Nagyobb anyag felölelése azonban tárgyalásunk menetét túlságosan megnövelte volna. Ezért tartózkodtunk azoknak a vonatkozásoknak bővebb magyarázatától is, amelyek a tárgyalás folyamán talán részletesebb megvilágítást kívántak volna. Közlésünk terjedelmének korlátozott volta miatt voltunk kénytelenek lemondani a Budára és Pestre vezető utak és tájak leírásának ismertetéséről. Ugyanez okból az utazók leírásait több részben csak szemelvényesen közölhattük.

Kelényi B. Ottó

- 1) V. ö. Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemplélet a magyar irodalomban. *Minerva* X. évf. 1931. 1—4. sz. — Varjas Béla: Középkori magyar tájszemlélet. *Magyarságtudomány* III. évf. 1937. 1—4. sz.
- 2) Ruzsnyák Gyula: Tájsemponitú falukutatás. *Társadalomtudomány* XVIII. évf. 1938. 1—3. sz.
- 3) Trostler József: Német kalandorok Magyarországon a XVII. században. *Magyar Figyelő* 1913.
- 4) Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Bp.: Franklin 1891. (Olcsó Könyvtár 767—772. sz.)
- 5) Trencsényi-Waldapfel Imre: A régi Pest-Buda. Egykorú képek és leírások. Bp. Officina 1937. — V. ö. még: Baróti Lajos: Régi utazók Budapestről. (A VIII. ker. közs. főreálisk. 1894—95. évi értesítőjében.)
- 6) Biese, Alfred: *Das Naturgefühl im Wandel der Zeiten*. Leipzig: Quelle & Meyer 1926. p. 1—3.
- 7) Gyömrei Sándor: Az utazási kedv története. Bp.: Gergely év. n. p. 35—50.
- 8) U. ott p. 80—108.
- 9) U. ott p. 109—129. — Széchenyi István gróf utazására vonatkozólag I. még Halász Gábor: A fiatal Széchenyi c. tanulmányát. *Nyugat* 1934. 10—11. sz.
- 10) Wilhelm Meisters Wanderjahre oder die Entsagenden. Drittes Buch. Neuntes Capitel.
- 11) Umriss einer möglichen Reform in Ungarn im Geiste des juste milieu von... A. London 1833. p. 62. — Gyömrei i. m. p. 122.
- 12) Reisen von Pressburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück nach Pressburg. Frankfurt u. Leipzig 1793. 520. p. — V. ö.: Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Bp. 1926. p. 393., 396. — Wurzbach, Const. v.: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Bd. 34. p. 29—30.
- 13) Voyage a Constantinople, en Italie et aux Iles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie... Paris: Maradan [1792] 331. p.
- 14) William Hunters: Reisen durch Frankreich, die Türkei u. Ungarn bis Wien. Uibers. aus dem Englischen v. I. G. Gruber. Leipzig: Baumgärtner [1797.] XVI, 272. p.
- 15) Briefe eines reisenden Nordländers. Geschrieben in den Jahren 1807. bis 1809. Cöln: Hammer 1812. XVI, 424. p.
- 16) Voyage sur le Danube de Pest a Routhouk, par navire a vapeur... par Michel J. Quin. Tom. 1—2. Paris: Bertrand 1836.
- 17) V. ö. Larousse du XXe siècle. Tom. 3. p. 970.
- 18) Alpes et Danube. Ou voyage en Suisse, Styrie, Hongrie, Transylvanie par le Baron d'Haussez. Tom. 1—2. Bruxelles: Soc. Typ. Belge 1837.
- 19) Travels in the three great empires of Austria, Russia and Turkey. By C. B. Elliott. Vol 1—2. London: Bentley 1838.
- 20) Souvenirs des voyages de Monseigneur le Duc de Bordeaux en Italie, en Allemagne et dans les États de l'Autriche. Tom. 1—2. Paris: Delloye 1846.